Jelena Boras

IN VILLA QUE VOCATUR DIACO

Rezultati arheoloških istraživanja u Đakovu

Đakovo, 2018.

Impressum

NAKLADNIK:
Muzej Đakovštine

ZA NAKLADNIKA:
Borislav Bijelić

AUTOR IZLOŽBE I KATALOGA:
Jelena Boras

DIZAJN NASLOVNICE:
Jelena Boras

3D REKONSTRUKCIJE:
Marin Mađerić

ISBN 978-953-7128-60-9

GRAFIČKO OBLIKOVANJE I TISAK:
Hardy, Đakovo

NAKLADA:
150 primjeraka

Realizacija izložbe i kataloga je potpomognuta sredstvima
Osječko-baranjske županije i Grada Đakova

CIP zapis dostupan je u računalnom katalogu Gradske i sveučilišne knjižnice Osijek pod brojem 141015090.

PREDGOVOR

Naziv ove izložbe *"In villa que vocatur Diaco"* preuzet je iz isprave datirane u 8. svibnja 1252. godine, (slika 1.), a prevodi se kao *"u mjestu koje se zove Đakovo"*. Riječ je o do sada najstarijem pisanom dokumentu koji je nastao upravo u našemu gradu, i razlog zašto se u svibnju slavi Dan Grada Đakova. Dosadašnje spoznaje o prošlosti Đakova, crpile su se iz pisanih ili slikovnih izvora, koje su danas uvelike obogaćene rezultatima arheoloških istraživanja čija je važnost uistinu ogromna. Živimo u gradu koji je sjedište biskupa- vlastelina od srednjega vijeka, mjestu koje je kroz prošlost bilo sjecište putova, što se ogleda u bogatstvu i raznolikosti arheoloških nalaza pronađenih iskopavanjima u centru grada među kojima se našlo svakojakih predmeta iz najrazličitijih dijelova onodobnog Hrvatsko – ugarskog kraljevstva te kasnije iz Turskoga carstva. Kako je u centru Đakova obavljeno više od 10 istraživanja, a samo jedno je do sada objavljeno i već tematizirano izložbom (Župna crkva – srednjovjekovno groblje i naselje), odlučili smo sintetizirati materijal sa što više istraživanja u jednu izložbu i postaviti sve dosadašnje spoznaje u širi kontekst.

U izložbi je materijal prikupljen istraživanjima 1966. godine na prostoru Hotela Đakovo, materijal sa iskopavanja u Biskupskom dvoru iz 1992., materijal sa istraživanja na trgu iz 2009. i 2010., te materijal koji je prikupljen iskopavanjima od 2011. – 2014. godine, kojega su detaljno opisali u 5. poglavlju Maja Šunjić i Marko Sinobad, voditelji tih istraživanja. U sklopu izložbe po prvi su puta objavljeni tekstovi napisani na temelju stručnih arheoloških izvještaja i konzervatorskih studija, koji se čuvaju u dokumentacijskom odjelu Konzervatorskog ureda u Osijeku. Kombinirajući rezultate arheoloških istraživanja sa povijesnim izvorima, pokušali smo ponuditi sintezu svega što znamo o srednjovjekovnom i ranonovovjekovnom Đakovu.

U pripremi izložbe pokušali smo zakoraknuti u nepoznato. Proučavajući literaturu te kroz konzultacije sa stručnjacima iz povijesti umjetnosti i srednjega vijeka, izrađene su pretpostavljene rekonstrukcije izgleda Đakova u kasnom srednjem vijeku, prije samog dolaska Turaka na ovaj prostor: naselje i trgovište, samostan sa grobljem koji su zaštićeni opkopom sa palisadom te gotička katedrala s pripadajućim objektima unutar utvrde. Kao podloga terena na kojemu su elementi postavljeni, iskorišten je digitalni model terena Đakova. Pri izradi se velika pažnja posvetila povijesnoj korektnosti, pri čemu su nas savjetovali Zvonko Bojčić i Tone Papić. Prema konzervatorskoj studiji i prijedlogu izvornog izgleda džamije koja je stajala na mjestu današnje Župne crkve, napravljen je njezin 3D model. Ove opsežne digitalne poslove obavljao je kroz više od godinu dana Marin Mađerić.

Ovim se putem zahvaljujem svim kolegama i ustanovama koje su nam ponudile pomoć u bilo kojem obliku. Zahvaljujem se kolegama Maji Šunjić i Marku Sinobadu na tekstu i fotografijama o istraživanjima u Đakovu. Zahvaljujem se kolegici Lindi Bednjanec na materijalu kojega nam je učinila dostupnim za izložbu. Veliko hvala Tomislavu Hršku i Zvonku Bojčiću iz Arheološkog muzeja u Osijeku na svim pruženim informacijama, pomoći, fotografijama i savjetima. Zahvaljujem se Toni Papiću na svim konstruktivnim savjetima i informacijama koje nam je pružio. Hvala i kolegicama iz Strossmayerovog muzeja u Đakovu koje su nam pomogle u neuspješnom pokušaju prenošenja kamenih ulomaka u Muzej Đakovštine. Hvala djelatnicama odjela za dokumentaciju u Konzervatorskom odjelu u Osijeku koje su pripremile svu dostupnu literaturu o Đakovu. Hvala glavnom konzervatoru Zoranu Wieweghu na suradnji oko preuzimanja materijala. I na poslijetku, velika hvala Marinu Mađeriću na divovskom poslu kojega je vrhunski odradio strpljivim i detaljnim crtanjem srednjovjekovnog Đakova.

Još mnogo nalaza i danas nije došlo na red za istraživanje ili proučavanje. Izložbom želimo podići svijest o bitnosti inzistiranja na daljnjim arheološkim istraživanjima, pogotovo u gradu kao što je Đakovo, jer se svakim takvim poduhvatom obogaćuje i osvjetljava dio prošlosti koji nije zabilježen u pisanim ili slikovnim izvorima. Svjedoci minulih vremena negdje u podrumu naše prošlosti, što je zapravo tlo kojim svakodnevno hodamo, još uvijek čekaju priliku da iznesu svoju priču.

Istraživanja i proučavanja arheološke baštine grada Đakova nastaviti će se i dalje, u duhu stihova T. S. Eliota iz "Četiri kvarteta": ... *"a kraj sveg našeg istraživanja biti će da stignemo odakle smo pošli i spoznamo to mjesto po prvi puta.."*

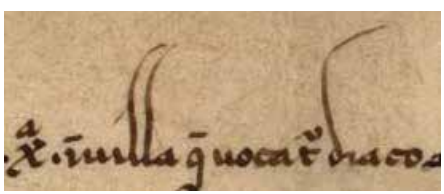

Slika 1.
"In villa que vocatur Diaco" - isječak iz isprave izdane u Đakovu 1252. godine

Slika 2.
Položaj utvrde i opkopa na podlozi ortofotografije grada Đakova (žutim kvadratima su naznačeni položaji na kojima je istraživanjima ustanovljen opkop)

Slika 3.
Položaj elemenata Đakovu krajem 17. stoljeća (Utvrda i ravelin, naselje te Ibrahim - pašina džamija)

1. ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA NA PROSTORU GRADA ĐAKOVA

Slika 1. *1*
Arheološka istraživanja na prostoru grada Đakova

Vizura današnjeg Đakova formirala se u 19. stoljeću. Nepravilni oblik središnjeg trga na kojemu dominira Strossmayerova prvostolnica, biskupski dvor i kanoničke kurije tlocrtnu podlogu prati iz starijeg, srednjovjekovnog vremena kada se na tom mjestu nalazila varoš tj. trgovište uz utvrđeni biskupski kompleks: katedrala u zidinama, koje su štitili opkopi. Na mjestu gdje je nekad stajala ta utvrda sa pet kula, danas stoji biskupski dvor i južno krilo Strossmayerove katedrale. Od cijele tvrđave ostao je sačuvan samo segment zapadnog zida. Barokna katedrala sagrađena na gotičkim temeljima srušena je tijekom izgradnje Strossmayerove katedrale. Opkopi i bastionski otočić koji su štitili naselje i u tvrdu, zatrpani su nakon što su izgubili svoju obrambenu ulogu početkom 18. stoljeća. Kula koja je stajala nedaleko u parku srušena je u prošlom stoljeću. Niti pisani izvori kroz prošlost nisu se detaljno bavili izgledom Đakova. Tu i tamo se naiđe na kakvu značajnu zapisanu informaciju, koju se pokušava smjestiti u odgovarajući kontekst, bilo vremenski, bilo prostorni, no na klimavim postavkama teško je graditi suvislu i vjerojatnu sliku našeg svakodnevnog prostora u prošlosti. Upravo u nedostatku izvora i sačuvanih svjedoka vremena, pomažu nam arheološka istraživanja koja su u posljednjih desetak godina nešto intenzivnija u samome središtu grada, no bez odgovarajućeg poticaja i interesa kako javnosti tako i lokalne zajednice.

No, Đakovo je, čini se još od druge polovice 19. stoljeća bilo privlačno mjesto istraživanja prošlosti, kako školovanim arheolozima, tako i arheolozima amaterima. U sačuvanoj prepisci između inžinjera Radoslava Franjetića i Josipa Brunšmida, prvog profesora arheologije na Zagrebačkom sveučilištu, te Viktora Hoffilera, ravnatelja Arheološkog muzeja u Zagrebu, iščitava se velika briga i marljivost u očuvanju i proučavanju povijesnih i arheoloških spomenika s prostora Đakovštine. Franjetićev rukopis "Đakovo i Đakovština" koji se čuva u Arhivu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (Fond Radoslav Franjetić, R7529) donosi brojne zapise i informacije koje do današnjeg dana nisu valorizirane onako kako zaslužuju. Tako on bilježi svoja zapažanja prilikom izgradnje ceste kroz Đakovo, gdje navodi da je zatrpavao jarke kako bi se mogla izgraditi cesta, ili kako je istraživao 9 m duboki bunar na mjestu Prve hrvatske štedionice gdje je pronašao mnogo turskih lula i keramike. Ispravno je pretpostavio da se u Đakovu, u srednjem vijeku, nalazila utvrda sa četiri ugaone kule na mjestu današnjeg biskupskog dvora i Strossmayerove katedrale, te je istu pokušao tlocrtno rekonstruirati. Sve je to marljivo i detaljno bilježio prije stotinjak godina, a i današnje spoznaje o prošlosti Đakova se nisu značajno proširile od spomenutoga vremena.

Osim Franjetićevih zapisa, drugi dragocjeni izvor informacija o arheologiji na prostoru grada Đakova ostavila nam je kustosica Muzeja Đakovštine, arheologinja Branka Raunig.

CRKVA SVIH SVETIH
1988.
Zvonko Bojčić
ŽUPNA CRKVA
1995. - 1997.
Krešimir Filipec
HOTEL ĐAKOVO
1966.
Branka Raunig
BISKUPSKI DVOR
1992.
Zvonko Bojčić
TRG J. J. STROSSMAYERA
2009. - 2017.
Maja Šunjić
Marko Sinobad
Linda Bednjanec
Jelena Boras
SREDNJOVJEKOVNI ZID
2012.
Zvonko Bojčić
PRERADOVIĆEVA
2018.
Jelena Boras
STUDENTSKI DOM
2009.
Tomislav Hršak

Njezin terenski dnevnik donosi opise o istraživanju podzemnih "hodnika" na prostoru grada Đakova, gdje se u dva navrata spuštala u razne šahtove i pokušavala dokučiti postoji li povezana mreža ispod grada. Opisivala ih je kao povijesne strukture, s navedenim opisima gradnje i dimenzijama pojedinih struktura. Osim toga, iza nje je ostao kratki ali do danas najdetaljniji, opis tzv. "turske kule" koja je do polovice 20. stoljeća stajala u današnjem Strossmayerovom perivoju, na mjestu gdje se danas nalazi velika pozornica.
Krajem 1980-ih godina, vrše se arheološka iskopavanja u sklopu obnove župne crkve. Arheolog Zvonko Bojčić ustanovio je kako se ispod razine poda crkve nalaze kosturni ukopi, za koje se tek kasnijim istraživanjima potvrdilo da su dio velikog srednjovjekovnog groblja koje ni danas do kraja nije istraženo. Važnost ovih istraživanja leži u činjenici da je iskopavanjem ustanovljeno kako današnja župna crkva, a nekadašnja džamija, nije sagrađena na mjestu srednjovjekovne đakovačke crkve koja se u izvorima titulira kao crkva Sv. Lovre, a čiji položaj zasigurno možemo očekivati u bliskoj okolici župne crkve.
Konzervatorska istraživanja župne crkve donijela su dovoljno informacija, na temelju kojih se može poprilično vjerodostojno rekonstruirati izgled turske džamije, tj. njezinog izvornog izgled.
1992. godine istraživalo se u dvorištu biskupskog dvora sa ciljem pronalaska barokne katedrale koja je porušena 1880. godine, te one još starije – gotičke, za koju se ispostavilo da se nalazi na istom mjestu i u istim gabaritima kao i barokna. Važnost ovih istraživanja za povijest Đakova je do danas uistinu golema.
Neposredno prije ovih istraživanja, iskopano je groblje u blizini današnje ergele na Ivandvoru. Grobovi koji su se ondje nalazili datiraju se od 16. do 19. stoljeća, a u sklopu groblja istražena je i kapelica čiji su temelji jako dobro očuvani.
Od 1995. – 1997. istraživano je srednjovjekovno groblje i naselje na parkiralištu iza župne crkve. U dvije godine istraživanja, te uz nekoliko arheoloških sondi na mjestu današnjeg dvorišta banke preko puta ceste, iskopano je više od 500 pokojnika koji se datiraju u razdoblje od 10. – 16. stoljeća. Pokopavanje na ovome mjestu prestaje vjerojatno turskom okupacijom, a u isto vrijeme počinje na spomenutom obližnjem Ivandvoru.
Vremenom su sve one informacije, prikupljene o srednjovjekovnom Đakovu u pisanim povijesnim izvorima, polako nadopunjavane spoznajama koje su iznjedrila arheološka istraživanja. Jedan od takvih važnih povijesnih izvora svakako je slikovni prikaz Đakova iz 1697. godine kojega je načinio austrijski topograf N. Sparr de Bensdorf.
Crtež je nastao neposredno nakon ulaska austrijske vojske u Đakovo tj. neposredno nakon odlaska Turaka, a prikazuje utvrdu, naselje, opkope i tri džamije na prostoru grada. U godinama proučavanja i istraživanja ovog prikaza, pojavilo se čak nekoliko varijanti koje prikazuju iste elemente, no detalji koji se mogu iščitati iz svake od njih su od velike važnosti. Tako je, ispred utvrde naslikan trokutasti bastionski otočić koji je služio za obranu ulaza, a koji je 2012. i pronađen arheološkim istraživanjima. Važnost ovog pronalaska uistinu je neizmjerno bitna, no kako interes zajednice nije bio usmjeren prema kompletnom istraživanju i prezentaciji ove jedinstvene arheološke strukture, nikada nije do kraja niti istražena niti adekvatno prezentirana.

Osim opkopa koji su okruživali utvrdni kompleks, koji su danas zatrpani, i o čemu imamo povijesna svjedočanstva, sâmo naselje tj. trgovište ispred utvrde bilo je također

okruženo zemljanim nasipom s palisadama te opkopom. Za razliku od bastionskog otoka, tj. ravelina, gdje su kolci bili smješteni u samom opkopu, naselje je palisada štitila sa povišenog nasipa, što je istraženo 2014. godine.
Još uvijek nisu poznati točni gabariti niti srednjovjekovnog niti ranonovovjekovnog Đakova. Jarci koji su okruživali naselje i ravelin zatrpani su tijekom 18. stoljeća jer je njihov obrambeni element izgubio svoju ulogu u korist naselja, koje se širilo u svim smjerovima. Slojevi nasipavanja i ravnanja hodne površine vidljivi su prilikom gotovo svih arheoloških radova u središtu Đakova.
Tijekom zemljanih radova prilikom rekonstrukcije Trga J. J. Strossmayera 2017. godine, bagerom je uništena podzemna struktura koja se sastojala od dvaju zidova s lučnim nadsvođenjem, a koji su zajedno činili hodnik. Materijal u zapuni bio je poprilično teško kronološki smjestiti, no ukazivao je većinom na dataciju iz 19. stoljeća. Hodnik je bio širok 1,40 m, a od poploćenja do vrha luka visok 2 metra. Zidovi su bili robusne debljine od 0,80 cm. Prema zapuni, moguće je da je nekada, iako čini se kratko, korišten kao kanalizacija, no u moderno vrijeme nije korišten kao dio sustavne gradske kanalizacije kao što je slučaj sa sličnim strukturama u Botićevoj ulici. Sigurno je svakako da je ovaj sustav nastao tek nakon početka 18. stoljeća, jer je kronološki mlađi od ravelina vidljivog na Sparrovom planu.
Arheološka su istraživanja potvrdila brojne elemente prikazane na Sparrovom planu, i upravo zahvaljujući njima možemo tu povijesnu sliku Đakova postaviti u odgovarajuće mjerilo u odnosu na današnju urbanizacijsku matricu. Većina nalaza iz ovih istraživanja datira se u kasni srednji vijek ili rani novi vijek, a tek manji dio u vrijeme prije ili neposredno nakon dolaska Bosanskih biskupa u Đakovo tj. početka 14. stoljeća. Sasvim je jasno da je na ovome mjestu postojalo naselje i prije 14. stoljeća o čemu nam svjedoče grobovi smješteni oko današnje župne crkve, no čini se da je do intenzivnijeg korištenja prostora i urbanizacije današnjeg središnjeg đakovačkog trga došlo tek u 14. i 15. stoljeću, dok je u vrijeme turske okupacije dinamika urbanizacije posebno zaživjela.

Slika 1. 2.
Istraživanja srednjovjekovnog groblja 1995. godine

2. REKOGNOSCIRANJA BRANKE RAUNIG

Voditelj arheološkog rekognosciranja: Branka Raunig
Trajanje: ožujak – svibanj 1966. godine

Branka Raunig bila je zaposlena u Muzeju Đakovštine na mjestu kustosa arheološke zbirke od 1963. do 1971. godine. Njezin stručni rad bio je usmjeren na proučavanje i tumačenje arheoloških fenomena u cijeloj Đakovštini, pa je tako poduzela neka od prvih arheoloških istraživanja i nebrojena rekognosciranja u Đakovu i okolici, koja su detaljno opisana u njezinom terenskom dnevniku. Dragocjeni su to zapisi koji su nam danas ostali kao rijetki svjedoci postojanja nekih objekata ili kompleksa kojih više u Đakovu nema ili su jednostavno nedostupni.

Svakako najintrigantniji zapisi iz njezinog dnevnika govore o istraživanju mreže podzemnih hodnika u samom središtu Đakova. Naime, u nekoliko navrata se spuštala kroz šahtove u različitim dijelovima grada te pokušala rekonstruirati mrežu tih podzemnih "prolaza". U mjestima gdje nisu bili prohodni, domišljato je puštala vodu koju bi obojila te je pratila na koji dio grada će izbiti.

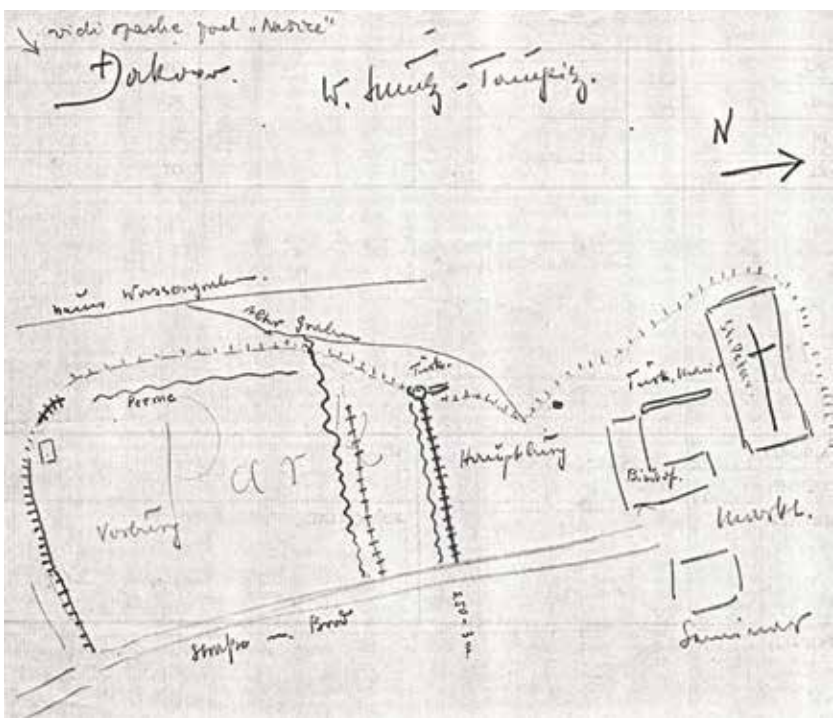

Slika 2. 1.
Skica Đakova iz 1945. godine s naznačenim jarkom i "turskom kulom" u parku
Autor: Friedrich Wilhelm von Taube

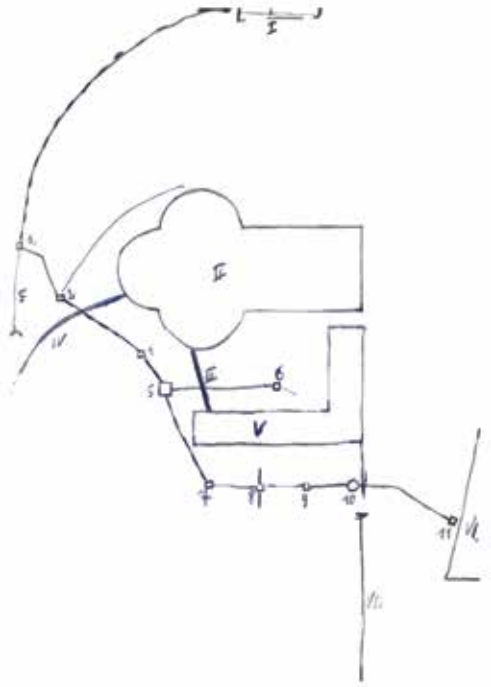

Slika 2.2.
Branka Raunig: Skica i tumač područja obuhvaćenog rekognosciranjem:
1. Šaht uz kuću L. Botića
2. Šaht uz biskupsku ogradu
3. Izlaz hodnika u otvor kanala
4. Šaht (ventilacija ?)
5. Ulaz (?) u hodnike
6. Šaht u dvorištu biskupije
7. -9.Šaht u gradskom parku
10. Šaht kraj ulaza u gradski park
11. Šaht kraj zgrade sjemeništa

Prijepis bilješke o obilaženju šahtova iz terenskog dnevnika B. Raunig

ISTRAŽIVANJE SREDNJOVJEKOVNIH PODZEMNIH HODNIKA
10. 5. 1966.

U saradnji sa općinskom skupštinom Đakovo i komunalnim poduzećem iz Đakova izvršeno je delimično istraživanje podzemnih hodnika. o ovim hodnicima nema nikakvih podataka u dokumentima o Đakovu. Ne zna se kada su građeni, ko ih je gradio niti u kakve svrhe su građeni. Postoje usmene legende koje kažu da jedan od tih hodnika vodi na poljoprivredno dobro Mandićevac, osnovano u 19. stoljeću kao biskupsko imanje od strane biskupa Mandića (sada vlasništvo PIK-a) udaljeno oko 15 km od Đakova. Druga legenda tvrdi da jedan od hodnika vodi u blizinu Štrbinaca (rimski lokalitet).

Prema usmenom saopštenju ing. Z. Katića jedan od spomenutih hodnika iskorišćen je za kanalizacionu mrežu Đakova, počev od silos — mlina do ulice L. Botića. Obzirom da se najrazgranatija mreža hodnika nalazi na prostoru biskupskog dvora i gradskog parka sa istraživanjem se počelo odatle. U ulici L. Botića otvoren je šaht dubine 1,5 m (u blizini zgrade sa spomen pločom L. Botića) i šaht u blizini kolskog ulaza u biskupski vrt. Radnici sa odgovarajućom opremom pokušali su da prođu kroz hodnik između oba šahta no pošto je hodnik relativno plitak (vis 0,80 m, širine 1 m) i na jednom dijelu zarušen, prolaz nije bio moguć. Bojenjem vode koja protiče kroz hodnik utvrđeno je da se hodnik produžava od šahta uz kuću L. Botića gdje zaokreće prema jugu a u dvorištu zgrade u ulici L. Botića nalazi se izlazni otvor te se voda dalje sliva otvorenim kanalom kroz polja ispod gradskog parka, Od šahta uz biskupsku ogradu kanal se po svemu sudeći penje prema biskupskoj bašti gdje se nedaleko od srednjevjekovnog zida nalazi jedan mali šaht (ventilacija?) i solidno ozidan, vertikalni otvor (vel 1 x 1 m, dubok 8 m). Od ovog hodnika na 2 — 3 m od šahta u ulici L. Botića uz ogradu biskupije, odvaja se jedan uski hodnik (cca 60 x 60 cm) koji po svemu sudeći vodi prema katedrali ili ide paralelno sa severnim zidom katedrale. Zbog njegove veličine nije bilo moguće izvršiti detaljnije ispitivanje njegovog pravca.

Istraživanje je nastavljeno od ulaza u hodnik koji se nalazi nedaleko od srednjevjekovnog zida. Konstatirano je da se odavde jedan krak hodnika spušta prema ul. L. Botića, te ovaj kraj nije dalje ispitivan, obzirom da je dosta očigledna njegova veza s pregledanim šahtovima u ul. L. Botića. Drugi krak je istražen u dućini od cca 20 metara te je konstatirano da je njegov profil 1 x 1 m. Oko 20 metara od ulaza ovaj hodnik je zagušen no to toku vode zaključeno je da ovaj krak ima vezu sa delom hodnika koji prolazi kroz gradski park, paralelno sa zapadnom fasadom biskupskog dvora. Na cca 3— 4 metra od ulaza u ovom kraku hodnika, otkriven je odvojak koji ima visinu od cca 1, 80 m a širinu 1 m. Ovaj dio hodnika je u celosti ispitan te je utvrđeno da ima dužinu od cca 90 metara, prolazi ispod srednjevjekovnog zida u dvorištu biskupovog dvora gdje se nalazi jedan šaht (dubine 3 m) 1965. Zatvoren željeznom pločom i dolazi do unutrašnjeg ugla koji zaklanja oba krila biskupskog dvora gdje je presečen temeljima biskupskog dvora.

Istraživanje je nastavljeno od šahta u blizini ulaza u gradski park. Ovaj šaht nije ozidan (dub cca 4 m) ali otvor na hodniku je, kako izgleda, načinjen istovremeno sa hodnikom. Od površine do otvora na svodu hodnika nalazi se pravila okrugla jama, ukopapa u humusnu, vrlo rastresitu zemlju sa ulomcima opeka stakla itd (kulturni sloj). Zatim je otvoren šaht uz severozapadni zid zgrade biskupijskog sjemeništa te je konstatirano da je ovaj hodnik presječen temeljnim zidom zgrade sjemeništa a na suprotnoj strani, ispred autoputa, produžava se do šahta kraj ulaza u gradski park (hodnik vel 2,70 x 1 m)

Osim šetnje ovim podzemnim sustavom, koji je u novije vrijeme iskorišten za kanalizaciju, ostavila nam je dragocjen i najcjelovitiji opis zidanog kompleksa koji se nalazio u današnjem Strossmayerovom perivoju, a koji se nazivao turskom kulom, turskom tamnicom ili sličnim imenima:

Oko 180 metara jugozapadno od biskupskog dvora postojala je "turska" kula. Razrušena oko 1947. i od cigla sazidane dvorišne prostorije Franje ili Antuna Hesa, na kraju Jurjevske ? ulice u Đakovu. Kula je bila okruglog oblika sa prečnikom 5-6 metara, debljine zida cca 0,40 m, spolja oko zidova bio je nasip od lomljenog krečnjaka. Kula se nalazila na ivici niskog obronka (prirodnog ili vještačkog) te je njezin istočni dio bio u visini zemljišta, a zapadni visok cca 8 m u odnosu na teren. Dno kule bilo je u ravni sa najnižim zemljištem. Kula je bila nadsvođena kupolastim svodom sa otvorom na sredini. Otvor je bio prečnika 0,50 m (za osvjetljenje?) a kasnije obrušen imao je prečnik od 1,50m (sličan objekat postoji u Valpovu). Vrata su se nalazila prema zapadu, imala su lučni gornji dio, a postojao je i ostatak željezne šarke. Desno od vrata postojao je dio nekog polukružnog zida (stražarnica?) vezan za zid kule. Uz sjeverozapadnu ivicu kule, dotičući njene zidove, prolazio je nadsvođeni tunel od cigala, vis. cca 2,20m, širine cca. 1,10m, i išao je u pravcu jugozapad-sjeveroistok, sa skretanjem ka sjeveru. Danas se još vidi na zemljištu trag raskopanog tunela. Dobijao se utisak da su ta vrata kule vodila direktno u tunel. Dio hodnika od kule prema sjeveroistoku bio je dugačak cca 15 m, a dio od kule prema jugozapadu bio je sačuvan u dužini od cca 7-8m.

Slika 2.3.
Fotografija ostataka tzv. "turske kule" (Fototeka Muzeja Đakovštine)

Slika 2.4.
Fotografija ispred ostataka tzv. "turske kule" (Fototeka Muzeja Đakovštine)

Ostaci ovog objekta više nisu vidljivi, no zahvaljujući rijetkim fotografijama i ovome opisu, možemo približno predočiti njegov izgled. U literaturi se često poistovjećuje sa džamijom koja se vidi na Sparrovom crtežu, i koja bi položajno mogla odgovarati upravo ovom mjestu, no nažalost, danas smo uskraćeni za adekvatno proučavanje i valorizaciju objekta jer fizičkih ostataka više nema.

Osim rekognosciranja, Branka Raunig obavila je i manje arheološko istraživanje na mjestu nekadašnjeg "Hotela Đakovo" 1966. godine. Zapisi s tog istraživanja nam, nažalost, nisu sačuvani, pa ne znamo gotovo ništa niti o veličini iskopne površine niti o detaljnijim interpretacijama, no materijal je pohranjen u Muzeju Đakovštine. Riječ je o gomili keramičkih pećnjaka, koji imaju vidljive tragove ugradnje u glomaznije peći. Datiraju se u razdoblje između 14. i 16. stoljeća i prema raznovrsnosti tipova, moguće da je iskopavanje obuhvatilo nekakvu radionicu u kojoj su se ti pećnjaci proizvodili. No, konkretnije zaključke, s obzirom na nedostupnost terenske dokumentacije, nažalost nismo u mogućnosti izvesti.

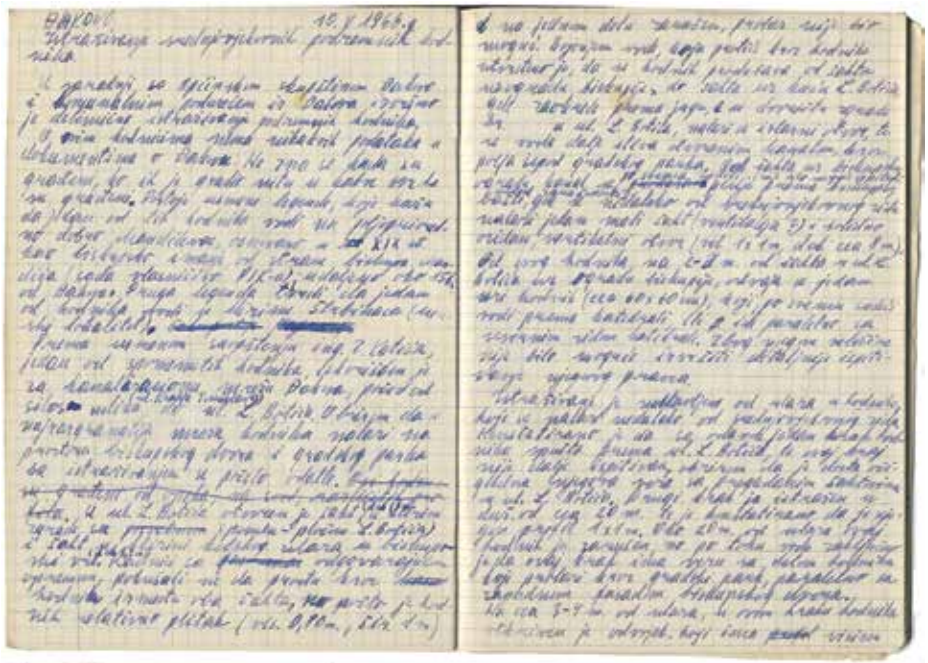

Slika 2.5.
Isječak iz terenskog dnevnika Branke Raunig s opisom istraživanja

3. ISTRAŽIVANJE U BISKUPSKOM DVORU 1992. GODINE

Voditelj arheološkog istraživanja: Zvonko Bojčić

Trajanje: 14. 07. -31. 07. i 17. 08. – 29. 09. 1992.

Istraživanje u dvorištu Biskupskog dvora u Đakovu obavljeno je s ciljem utvrđivanja arheoloških slojeva unutar prostora omeđenog zgradom dvora s istočne i južne strane, katedrale sa sjeverne te obrambenog zida sa zapadne strane. Iskopano je ukupno 5 sondi, od kojih su tri obuhvatile zidove i temelje sakralnog objekta – katedrale koja je srušena 1880. godine, neposredno prije izgradnje današnje Strossmayerove prvostolnice. Istraživanjem je ustanovljen niz slojeva čiji je stilski i vremenski raspon od kraja 13. do početka 19. stoljeća. Barokni sloj ovog objekta pojavio se već na 20 centimetara dubine, dok je najstariji, gotički, sezao sve do 3,5 metra dubine.

Istraživanjem su ustanovljene 4 faze izgradnje (Slika 3.8.): barokna katedrala s prepravcima i dogradnjama te srednjovjekovna, predturska katedrala s dvije građevinske faze. U cijelosti je istražen zapadni zid crkve, na kojemu je ustanovljen nastavak zida dalje prema zapadu, koji bi mogli biti dijelom tornja, zatim većina južnog zida s unutrašnje strane crkve te južni zid svetišta. Uz spomenuti južni zid crkve nalazila se grobnica od opeke za koju je ustanovljeno da je već prethodno bila otvarana jer su ukopi koji su se nalazili u njoj ispremještani. Sjeverno od ove grobnice, istražena su još tri ukopa koji su, također, prethodno ispremještana, a za koje se pretpostavlja da su ovdje ukopani nakon što je srednjovjekovna crkva bila razrušena, jer su njihove rake probile srednjovjekovni sloj i ležale su na zdravici.

Slika 3. 1.
Ukrasni elementi barokne katedrale

Slika 3. 2.
Ulomci slikane žbuke iz barokne katedrale

Slika 3. 3.
Barokni portal na južnoj strani (Foto: Arheološki muzej u Osijeku)

Slika 3. 4.
Kamene topovske kugle (15.-17. stoljeće)

Na razini poda srednjovjekovne crkve, pronađena je zajednička grobnica koja je sadržavala četiri skeleta (Slika 3.9.). U grobnici nije bilo niti jednog priloga ili nalaza, a karakteristike načina ukopavanja ukazuju da bi moglo biti riječ o ukopima iz vremena turske okupacije. Uz jugozapadni ugao crkve pronađena je konstrukcija od opeke i gline koja se tumači kao podnožje stepeništa, a koja potječe iz druge, kasnije, faze gotičke izgradnje. U sjevernom zidu, s unutarnje strane crkve, otkopan je i dio portala s dijelovima dovratnika i kamenim pragom (Slika 3.5). Ovaj portal je uokvirivao sporedni ulaz u crkvu a pretpostavlja se da je vodio u neku pomoćnu prostoriju.

Najviše arheoloških nalaza pronađeno je uz zapadni zid. Riječ je o tipičnoj srednjovjekovnoj keramici: ulomcima trbušastih lonaca, čaša ili dijelovima pećnjaka. Pronađeno je i nekoliko kamenih te jedna željezna kugla. Od kamene plastike, pronađeno je nekoliko klesanaca, na različitim mjestima u iskopnoj površini.

Slika 3. 5.
Gotički portal na zapadnoj strani katedrale
(Foto: Arheološki muzej u Osijeku)

Slika 3. 6.
Ulomci keramičkih pećnjaka (15. -17. stoljeće)

Najstariju fazu izgradnje čini otkopani tlocrt sakralnog objekta, dok je u mlađoj fazi uzidan portal na sjevernom zidu te podnožje stepeništa. Gotički je sloj, u cijelom objektu, izravnat debelim slojem maltera prije nego se gradila barokna katedrala. Objekt je podijeljen u dva prostora: lađu i svetište. Kvalitetno je građen, a jednostavnost pokazuje odlike redovničke arhitekture. Toranj, koji se vjerojatno nalazio pred zapadnim pročeljem podsjeća na prisutnu romaničku tradiciju u gradnji, na temelju čega se datira u kasno 13. stoljeće. Gotički portal pokazuje odlike profilacije koja se datira u početak 15. stoljeća, a u to isto vrijeme mogu se smjestiti i gotičke spolije ugrađene u baroknu crkvu. Prema tome, katedrala je vjerojatno izgrađena krajem 13. stoljeća, a značajnije je uređivana početkom 15. stoljeća.

Treću fazu čini izgradnja barokne katedrale, nakon odlaska Turaka i povratka biskupa u Đakovo. Barokna je katedrala u cijelosti nastala na temeljima gotičke, a loša kvaliteta izgradnje govori o brzini gradnje te o iskorištavanju gotičke opeke ili kamene plastike koja se ugrađivala u nove zidove (Slika 3.11.). Povijesni izvori govore o ovoj katedrali početkom 18. stoljeća, a iz zapisa kanonskih vizitacija doznajemo da su biskupi Patačić i Ćolnić pristupili preuređenju iste. Nadodan je barokni portal na zapadnom pročelju, niz kontrafora duž južnog zida a pretpostavlja se da je i kripta preseljena iz lađe u svetišni dio.

Posljednju, četvrtu fazu izgradnje čine nadogradnje i dodaci baroknoj katedrali, kao što su kontrafori, novi portal na južnom zidu te dizanje nivoa poda za oko 50 centimetara. Ovoj fazi pripada pod od kamenih ploča te freske na zidovima.

Slika 3. 7.
Barokni portal na južnoj strani katedrale sa zidovima koji se pripisuju starijem gotičkom zvoniku
(Foto: Arheološki muzej u Osijeku)

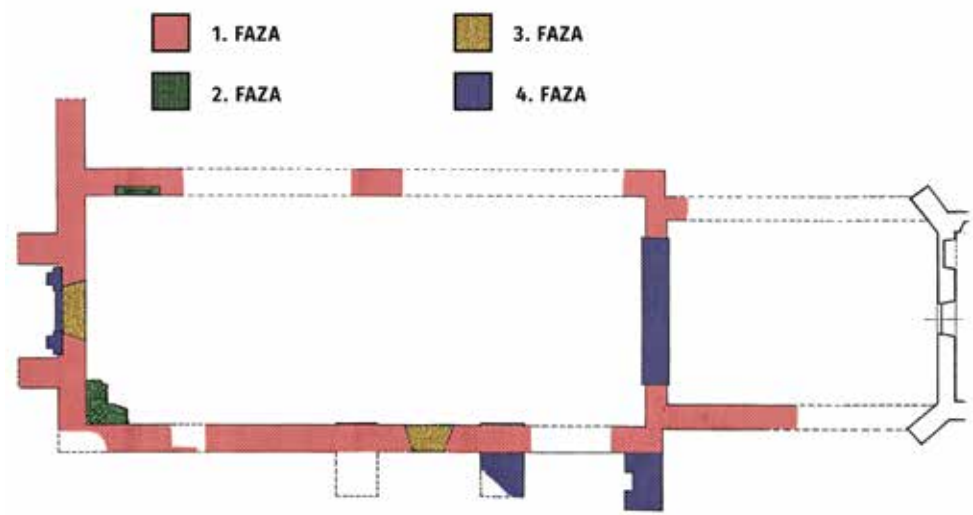

Slika 3. 8.
Tlocrt iskopane katedrale s fazama gradnje
(Bojčić, 1992.)

Slika 3.9.
Grobnica sa četiri skeleta
(Foto: Arheološki muzej u Osijeku)

Slika 3. 10.
Željezna kugla (15. - 17. st.)
(Foto: Arheološki muzej u Osijeku)

Slika 3. 11.
Gotički ulomci ugrađeni u mlađi zid
(spolije)

4. TRG J. J. STROSSMAYERA
istraživanja 2009. i 2010. godine

Voditelj istraživanja: Linda Bednjanec

Vrijeme istraživanja: 04. -17. 12. 2009. i 28. 04. -30. 06. 2010.

Istraživanje je provedeno u okviru pripremnih radova prije opsežne rekonstrukcije središnjeg đakovačkog trga, J. J. Strossmayera. Istražene su dvije arheološke sonde: sonda 2 sjeverno i sonda 3 zapadno uz Bogoslovno sjemenište, ukupne površine 458 m^2.

Keramički materijal prikupljen istraživanjem dijeli se na kasnosrednjovjekovnu, tursku, habansku fajansu, novovjekovnu keramiku, kineski porculan te majoliku. Najstariji nalazi pripadaju vremenu prije turskog osvajanja Đakova, u 15. - 16. stoljeće, a riječ je o crno-sivim i smeđim ili slikanim keramičkim ulomcima lonaca, zdjela, poklopaca, ćupova ili čaša. Keramički materijal koji se datira u vrijeme turske okupacije čine fina keramika, tankih stijenki ili cakljenoj keramici tj. ulomcima zdjela, zdjela na nozi, tanjurima ili vrčevima.

Nakon prestanka turske okupacije, u 17. i prvoj polovici 18. stoljeća, keramički materijal pokazuje još uvijek snažne utjecaje u proizvodnji, no primjećuje se razvoj domaćih proizvodnih centara na način da se izrađuju lokalni oblici ukrašeni orijentalnim motivima. Iz istog vremena potječe i habanska fajansa. Ime je dobila prema anabaptističkoj vjerskoj sekti osnovanoj u Švicarskoj 1524. godine, odakle su protjerani, te su se selili po Europi, od Moravske i Slovačke pa sve do Mađarske tj. Erdelja (današnja Rumunjska), gdje se naseljavaju u 17. stoljeću. Keramiku koju nazivamo habanskom fajansom u arheološkim slojevima možemo datirati između kraja 16. i sredine 18. stoljeća. Istodobno se datiraju i ulomci kineskog porculana. Pronađena je i 31 keramička lula (slika 4.1.). Tipološki se ovaj zbir nalaza dijeli na turski tip te istočni (austrijski).

Od tipova keramičkih pećnjaka zastupljeni su čašasti i lukovičasti, koji se datiraju u vrijeme od 14. – 17. stoljeća, te zeleno glazirani bez reljefnog ukrasa koji se datiraju nešto kasnije, u period između 17. i 19. stoljeća.

Slika 4.1.
Keramičke lule (izbor)
(fotografije u poglavlju: Linda Bednjanec)

Slika 4.2.
Ugarski denar s prikazom grba i Bogorodice, sredina 16. st.

Slika 4.3.
Lučni nadvoj (kanalizacija)

Slika 4.4
Kalup za lule

Slika 4.5.
Srebrni denar s prikazom Sv.Vlaha i Bogorodice pretvoren u privjesak, Ragusa 1619.-1621

Kao posebni nalazi ističu se potkove za obuću, pribadače, staklene narukvice, kovanice (od kojih je jedna pretvorena u privjesak) (Slika 4.5.), pojasne kopče, brusevi, željezni noževi, sjekire, kuglice, itd. Pronađen je i jedan ugarski srebrni denar iz sredine 16. stoljeća (slika 4.2.2) te dubrovački srebrni denar iz 1619. godine.

Prikupljeni materijal svjedoči o urbaniziranom kulturnom životu kasnosrednjovjekovnog, turskog i baroknog Đakova, s indikacijama o trgovačkim vezama sa Zapadnom Europom i Dalekim Istokom. Veliki broj nalaza iz vremena turske okupacije pokazuje kako se grad razvijao i pod novom upravom iako sa drugačijim materijalnim tradicijama. Neki ulomci slikanih cakljenih zdjela i tanjura ukazuju na lokalnu lončarsku proizvodnju turskih obrtnika.

Osim sloja šute, koji je debljine 60 centimetara, a datira se u vrijeme izgradnje Strossmayerove katedrale, pronađeni su i temelji franjevačkog samostana koji je sagrađen 1753. godine, a srušen 1912. prilikom izgradnje novog Bogoslovnog sjemeništa. U sondi 2 je pronađen i kanalizacijski sustav od opeke s lučnim nadvojem.

Slika 4.6.
Kasnosrednjovjekovna šalica

5. TRG J.J. STROSSMAYERA - istraživanja 2011. -2014. godine

Maja Šunjić
i Marko Sinobad

Trg J. J. Strossmayera je središnji gradski trg u Đakovu. Prostorom trga dominira katedrala sv. Petra i Biskupska palača koje ga omeđuju sa zapadne strane. S jugoistočne strane nalazi se zgrada Bogoslovnog sjemeništa, s istočne kanoničke kurije, a sa sjeverne strane zgrada Spomen-muzeja biskupa Strossmayera (nekad kanonička kurija) i uglovnica koju koristi Erste banka na kraju Korza (Ulica Ivana Pavla II). Prostor trga u današnjim gabaritima formirao se postupno tijekom 18. stoljeća, nakon što je Đakovo izgubilo vojno-strateški značaj i funkciju pograničnog grada koju je imao krajem 17. stoljeća, neposredno nakon osmansko-austrijskog rata u Slavoniji. Dosadašnji pokušaji sagledavanja povijesnog razvoja tog prostora najviše su se temeljili na analizi najranijeg poznatog grafičkog prikaza Đakova iz 1697. koji je izradio François Nicolas Sparr de Bensdorf (Vučetić 2009: 271–303). Navedeni izvor vremenski je ograničavao analizu povijesnog prostora i ostavljao na razini pretpostavke saznanja o ubikaciji, stvarnim gabaritima i prostornim odnosima brojnih prikazanih topografskih detalja. Sondažna arheološka iskopavanja koja su na prostoru Trga J. J. Strossmayera u Đakovu provedena u periodu od 2011. do 2014. godine u bitnom su dopunila poznavanje povijesne topografije središta grada.

Trg J. J. Strossmayera se nalazi u sklopu zaštićene arheološke zone Đakova. Zbog novog urbanističko-arhitektonskog uređenja Trga obavljeno je više sondažnih zaštitnih arheoloških istraživanja u zoni obuhvata. U razdoblju od 2011. do 2014. godine Odjel za arheologiju Ministarstva kulture arheološki je istražio površinu od oko 520 m² unutar sondi 1, 4, 6 i 7 (Slika 5.1). Najstariji arheološki slojevi, strukture i pokretni nalazi otkriveni na svim istraženim površinama na području Trga J. J. Strossmayera datiraju iz kasnog srednjeg vijeka. Najveći dio otkrivenih arheoloških struktura predstavljaju opkopi, jame raznih oblika, dimenzija i namjene, te rupe od kolaca, ukopane u zdravicu ili arheološke slojeve. Takve su sve strukture iz kasnog srednjeg vijeka i osmanskog razdoblja, dok se najranije opekom zidane strukture datiraju u kraj 17. stoljeća. Nadeblji arheološki slojevi i ujedno pokretnim nalazima najizdašniji, čine slojevi nasipavanja zemlje i građevinskog šuta koji u profilima svih sondi zauzimaju više od dvije trećine visine, a nastali su u 18. i 19. stoljeću.

Slika 5.1
M. Sinobad- Položaj istraženih sondi na prostoru Trga J.J. Strosmayera (žutom bojom su označene sonde istražene 2011-2014.)

Slika 5.2.
Obrambeni jarci u sondi 6 (foto: Marko Sinobad)

Kasni srednji vijek na Trgu J. J. Strossmayera: trgovište s opkopom

U izgledu kasnosrednjovjekovnog Đakova razaznajemo utvrđeni grad s biskupskim dvorom i katedralom, te trgovište i naselje sa župnom crkvom u predgrađu. Na lokaciji današnjeg Trga J. J. Strossmayera razvilo se srednjovjekovno trgovište okruženo opkopom o čemu svjedoči naziv forum i oppidum u izvorima. Gradsko trgovište je opkopom i zemljanim bedemima bilo odvojeno od predgrađa (Filipec 2012: 19, 22–23). Đakovo se također spominje kao civitas što znači da je imalo gradski status i upravu, te atribute grada koji podrazumijevaju razvijenu urbanu fizionomiju (Jelaš 2012: 45–46). Na pro-

Slika 5.3.
Brončani stremen nakon konzervacije (16. stoljeće)
Foto: Damir Doračić

Slika 5.4.
Obrambeni jarak u sondi 1 (foto: Marko Sinobad)

storu nekadašnjeg trgovišta nalazio se franjevački samostan koji je sagrađen tijekom graditeljskog zamaha sredinom 14. stoljeća (Filipec 2012: 21).

Na poziciji sonde 6 otkrivena su dva jarka za koja pretpostavljamo da su nastala u kasnom srednjem vijeku (Slika 5.2.). Jedan jarak se pružao u pravcu I–Z , duž Gupčeve i Botićeve ulice, a drugi u pravcu S–J. Jarci se spajaju u sjeverozapadnom dijelu sonde. U zapuni jaraka su nađeni ulomci kasnosrednjovjekovne keramike, te dijelovi skeleta konja i jedan brončani stremen koji se na temelju analogija može okvirno datirati u 16. stoljeće (Slika 5.3). Jarak koji se pruža u smjeru I–Z može se identificirati sa sjevernim dijelom opkopa oko gradske varoši koji je prikazan na Sparrovom planu Đakova iz 1697. godine.

U istočnom dijelu sonde 1 također je nađen segment obrambenog jarka, orijentacije S–J. U presjeku ima oblik slova V, a širina mu iznosi oko 3,5 m. (dub. istočnog oboda 109,39 m,, dna 107,50 m) (Slika 5.4.). Iako ga nije moguće pouzdano datirati u kasni srednji vjek, vjerojatno se može identificirati s opkopom koji je činio istočne granice srednjovjekovnog trgovišta. Istraženi segmenti opkopa pripadaju graditeljskom naslijeđu kasnog srednjeg vjeka, no istraživanja pokazuju da je bio održavan čitav period osmanske uprave što je potvrđuje i Sparrov plan.

U sondi 7 pronađeno je nekoliko struktura koje se mogu datirati u kasni srednji vijek. Riječ je o jamama različitih oblika koje su bile ukopane u zdravicu i sloj bez nalaza neposredno iznad nje. Budući da je istražen samo dio pune površne, možemo tek približno odrediti njihovu namjenu. Dvije jame su bile natkrivene, pa vjerojatno predstavljaju dijelove proizvodnog ili stambenog objekta. Prvi je pravokutni objekt zaobljenih uglova s mnogobrojnim rupama od kolaca i stupovima. Bio je bez nalaza pa se prvenstveno na temelju analogije s drugim lokalitetima kao i stratigrafske situacije na lokalitetu može interpretirati kao kasnosrednjovjekovno spremište za žito (Minichreiter & Marković 2013: 230). Drugi natkriveni objekt se na temelju mnogobrojnih nalaza može pouzdano datirati u kasni srednji vijek, no sam objekt je vjerojatno nešto stariji od materijala kojim je zatrpan budući je sličan materijal, pa čak i ulomci koji se spajaju pronađen u otpadnoj jami u istoj sondi. Također je pronađen izduženi ukop u obliku rova (450x60x50 cm) s ostacima stupova koji najvjerojatnije predstavlja ostatke ograde. Opisane jame i rov u sondi 7 na Trgu J. J. Strossmayera datiraju se prema nalazima keramike u 14. i 15. stoljeće.

Datacija u tako širok period rezultat je relativno malog broja nalaza iz samo četiri jame pri čemu nije bilo moguće identificirati elemente za precizniju dataciju. Među nalazima prevladavaju keramički ulomci, ima nešto metalnih nalaza (željezni čavli i par komada zgure) te dva ulomka stakla. Najbrojniji nalazi su ulomci kasnosrednjovjekovne kuhinjske keramike, uglavnom lonaca te nekoliko ulomaka poklopaca. Prevladavaju manji lonci s promjerom otvora oko 15 cm. Zajednička karakteristika su im izvučeni, profilirani rubovi čija se širina kreće između 1 i 2,3 cm. Rubovi su relativno jednostavno profilirani – izostaju složenije trostruke profilacije kakve su učestale u drugoj polovici 15. i u 16. stoljeću (Tkalčec 2010a: 69). U ukrašavanju kuhinjske keramike na Trgu J. J. Strossmayera susreće se tipični kasnosrednjovjekovni repertoar: nizovi žljebljenih horizontalnih linija, otiskivanje kotačićem, valovnice izvedene samostalno i u različitim kombinacijama te vrlo rijetko plastični ukrasi (rebrenje i traka dorađena utiskivanjem). Pojedine

kombinacije ukrašavanja (npr. valovnica i horizontalna linija) na uspoređivanim lokalitetima karakteristične su za 14. i 15. stoljeće. Ako se gledaju analogije, kuhinjsko posuđe ima odlike 13. i 14. stoljeća. No, oblici lonaca, osobito rubova, kakvi se pojavljuju u 13. stoljeću, često se zadržavaju kroz cijeli kasni srednji vijek što uvelike ovisi i o lokalnom ukusu (Tkalčec 2010b: 457). Čini se ovdje riječ o određenoj konzervativnosti, a na kasniju dataciju (14.–15. stoljeće) upućuju i nalazi stolnog finog posuđa. Iako je malobrojno, svojom specifičnošću potvrđuje navedenu dataciju. Raritetan nalaz predstavlja donji dio zelenoglazirane posude sa sitnim bobičastim aplikacijama (Slika 5.5.). Aplikacije nisu pretjerano izbočene i vrlo su nepravilno raspoređene. Pojava reljefnih aplikacija na keramici, kao utjecaj staklarske proizvodnje, ustaljuje se tek u 14. stoljeću Бикић 1994: 94, sl. 94/2). Karakteristični kasnosrednjovjekovni proizvod također je ulomak staklene čaše s bademastom aplikacijom. Izbočenja su osim estetske imala i praktičnu ulogu - olakšavala su prihvaćanje čaše i sprečavala da isklizne iz zamašćenih ruku (Newby 1999: 67). Ovaj nalaz iz Đakova predstavlja import koji je mogao doći dunavskim putem posredstvom Osijeka (Бикић 1994–1995: 96–97). No, s obzirom na blizinu rijeke Save i Bosne, trebalo bi u obzir uzeti i prekojadranske trgovačke puteve koji su vodili dalje prema unutrašnjosti Bosne. Iako karakteristike kuhinjskog i stolnog posuđa govore u prilog dataciji u 14. stoljeće, ne može se odbaciti mogućnost da su nastale u 15. stoljeću, što je ipak manje vjerojatno.

Slika 5.5.
Ulomak zelenoglazirane posude s reljefnim aplikacijama
(Foto: Maja Šunjić)

Osmanska vlast: čaršija, džamija i groblje na Trgu J. J. Strossmayera

Upadi osmanskih akindžija na području Đakova zabilježeni su u prvoj polovici 15. stoljeća i potrajali su sve do osvajanja Đakova u srpnju 1536. godine u sklopu koordiniranog napada iz Srijema i Bosne (Mažuran 1995: 133–135, 139). Dolaskom Osmanlija postupno se mijenja vjerska struktura Đakova o čemu svjedoče sačuvani porezni popisi iz toga perioda (Moačanin 2001: 96; Sršan 2001: 147–154). Za razliku od prvih desetljeća osmanske vlasti kada muslimani žive samo unutar zatečene srednjovjekovne utvrde s tvrđavskom džamijom koja je bila uređena u katedrali, tijekom druge polovice 16. u kasabi Đakovo dolazi do značajnog povećanja broja muslimana i smanjenja broja kršćana (Papić-Valenčić 1990: 7, 40; Moačanin 2001: 65). Prema kraju 16. stoljeća u Đakovu je bilo oko stotinu muslimanskih kuća, pet džamija, te hamam i karavan-saraj, vjerojatno u sklopu pojedinih vakufa (Hafizović 2014: 43–44; Sršan 2001: 147–154). Godine 1626., prema izvorima kršćanske provinijencije, u Đakovu ima oko 200 muslimanskih i 25 katoličkih kuća te četiri džamije (Tóth 2003: 108, 117). Pred kraj osmanske vlasti broj muslimanskih kuća je porastao na 700, a kršćanskih na 42 (Mažuran 1966: 93–95). Đakovo je bilo sjedište kadiluka Gorjani-Đakovo i nahije Đakovo koja je obuhvaćala kasabu Đakovo i bližu okolicu (Moačanin 1983: 111, 114–115; Sršan 2001: 9). O važnosti osmanskodobnog Đakova kao upravnog središta s tvrđavom kao strateškim elementom svjedoči korištenje atributa „nefs“ u izvorima (Moačanin 2001: 65–66). Za razliku od toga, broj kršćanskih kuća konstantno opada: od početne 71 kuće u defteru iz 1540. godine do 29 kuća u defteru 1579. godine, odnosno 25 kuća 1626. godine prema neosmanskom izvoru.
Promjena u vjerskoj strukturi stanovništva bila je vidljiva i na prostoru Trga J. J. Strossmayera koji je postupno poprimio islamska obilježja: na mjestu Franjevačkog samo-

Slika 5.6.
Palisada od hrastovih kolaca u jarcima ravelina u sondi 1
(Foto: Maja Šunjić)

Slika 5.7.
Grobovi 3–9 u sondi 7
(Foto: Marko Sinobad)

Slika 5.8.
Denar habsburškog cara Ferdinanda II iz groba 6
(Foto: Damir Doračić)

stana kojeg su spalili reformisti izgrađena je džamija, a u njenoj neposrednoj blizini je krajem 16. ili početkom 17. stoljeća formirano groblje. To groblje predstavlja najznačajniji nalaz iz vremena osmanske vlasti otkriven tijekom istraživanja 2011. i 2012. godine. Sudeći po položaju istraženih sondi, zauzimalo je veći dio središnjeg prostora današnjeg trga. Jedan grob otkriven je u SI dijelu sonde 4, a drugi u JI dijelu sonde 6, dok je u sondi 7 bilo sedam grobnih cjelina s devet skeleta (Slika 5.7.). Grobovi u sondi 7 se nalaze na gotovo identičnoj nadmorskoj visini kao i grob 1 u sondi 4, odnosno na samo 1,5 m relativne dubine. Oni predstavljaju rubni zapadni (sonda 4), odnosno istočni i južni (sonda 7) dio tog groblja. Sjeverna granica vjerojatno se nalazila na križanju današnjih ulica L. Botića i M. Gupca gdje je u sondi 6 otkriven grob 2. Daljnje širenje groblja prema sjeveru onemogućavao je kasnosrednjovjekovni jarak koji je u vremenu korištenja groblja bio u funkciji. Zajednička karakteristika istraženih grobova je činjenica da se nalaze na zdravici, a neki su dijelom ukopani u nju. Ukopi imaju malu relativnu dubinu i većinu nije bilo moguće definirati. Na temelju arheološke stratigrafije, nalaza novca (denar habsburškog cara Ferdinanda II) (slika 5.8.) i 14C analize, groblje na Trgu J. J. Strossmayera se datira u prvu polovicu 17. stoljeća što se podudara s razdobljem osmanske uprave u Đakovu.

Iako grobovi na Trgu J. J. Strossmayera sami po sebi ne upućuju jednoznačno na konfesionalnu pripadnosti pokojnika, na temelju povijesnih izvora i konteksta smatramo sasvim izvjesnim da su na otkrivenom groblju sahranjivani pripadnici islamske vjeroispovijesti. To ponajprije sugerira smještaj groblja u neposrednoj blizini Hasan-pašine džamije. U kasabi s većinskim muslimanskim stanovništvom teško je zamisliti kršćansko (katoličko) groblje u neposrednoj blizini džamije i utvrde. Iz izvora kršćanske provinijencije iz 17. stoljeća poznato je da je katoličko stanovništvo kasabe Đakovo pripadalo župi u Selcima, odnosno da u samom Đakovu nije bilo crkve u sakralnoj funkciji (Dević 1999: 342, 352; Fermendžin 1892: 478–479; Šišić 1918: 145–146). Groblje oko današnje župne crkve Svih Svetih prestalo je funkcionirati sredinom 16. st. kada je započelo pokopavanje na obližnjem Ivandvoru, 3 km sjeverozapadno do središta Đakova (Filipec 2012: 216; Bojčić 1991: 85–86).

Naposlijetku, katolička groblja toga vremena funkcioniraju isključivo unutar posvećenog prostora crkve i ogradnog zida kojih u to vrijeme u Đakovu nije bilo. Iako navedena orijentacija grobova i ispružene ruke pokojnika nisu neuobičajene ni kod kršćanskih (katoličkih) ukopa, ipak je u to vrijeme bio uvriježen običaj postavljanja ruku pokojnika/ce u prekriženi položaj. Pri istraživanju muslimanskog groblja oko Atik džamije u Bijeljini, pronalaženi su grobovi čiji su izgled i orijentacija slični đakovačkima, ali i ulomci nišana (Babić 2004: 48–61). Prilikom provedenih sondažnih iskopavanja nisu pronađeni ostaci nišana, tj. islamskih nadgrobnih spomenika, ali je na području trga slučajno pronađen jedan nišan 50-tih godina prošlog stoljeća (Dekker 1959: 67, katalog). Vrlo je vjerojatno da su nadgrobna obilježja počupana nakon habsburškog osvajanja grada. Rušenje građevina i spomenika s osmanskim/islamskim obilježjima zabilježeno je 1691. u Slavonskom Brodu (Kljajić 2003: 131, n. 46). Đakovačko groblje na Trgu J. J. Strossmayera moglo je početi funkcionirati već tijekom posljednje četvrtine 16. stoljeća s obzirom na značajni porast muslimanskog stanovništva. Vjerojatno mu je prethodila izgradnja Hasan-pašine džamije. Izgradnja ravelina 80-tih godina 17. stoljeća predstavlja terminus post quem non za postojanje groblja. Prilikom istraživanja u Biskupskom dvoru u Đa-

kovu također su pronađeni ukopi bez definirane rake, položeni na zdravicu i datirani u vrijeme osmanske uprave (Bojčić 1992: 2).

Iako malobrojni, ostaci arheoloških struktura i slojeva iz perioda osmanske uprave ukazuju da se na prostoru današnjeg trga osim sahranjivanja odvijao i svakodnevni život. Najveći broj muslimana 1579. godine zabilježen je u mahali čaršijskog mesdžida za kojeg se pretpostavlja da je zapravo bio džamija (Hafizović 2014: 41–42). Smatramo da čaršiju u Đakovu treba tražiti na mjestu s trgovačkim kontinuitetom tj. na lokaciji današnjeg Trga J. J. Strossmayera. Stoga bi čaršijsku džamiju koja se spominje 1579. godine trebalo poistovjetiti s Hasan-pašinom džamijom koja se spominje u izvorima iz 17. stoljeća, a nalazila se na mjestu kasnijeg franjevačkog samostana i današnje bogoslovije. Cijeli taj prostor bio je okružen opkopima koji su naslijeđeni iz srednjeg vijeka (Slika 5.10.).

U sondi 1 periodu osmanske uprave pripada više kulturnih slojeva i arheoloških struktura. Najstariji kulturni sloj u ovoj sondi datira upravo iz toga vremena. U njemu su pronađeni ulomci keramike, stakla i raznih metalnih predmeta. Prevladavaju ulomci raznog kuhinjskog posuđa lokalne izrade, a prisutno je i finije stolno posuđe srednjoeuropske i osmanske provenijencije. Lokalna keramika izrađena je od pročišćene gline s primjesama kvarcnog pjeska i prašine, raznih nijansi sive i terakotne boje pečenja. Osmanska keramika zastupljena je s neglaziranim, glaziranim i oslikanim posudama. U sloju se pojavljuju i ulomci keramike koja pripada srednjoeuropskom kulturnom krugu.Od posebnih nalaza treba istaknuti dva srebrna novca: ugarski denar rimsko-njemačkog cara Rudolfa II (1576.-1608.) iz 1599. godine kovan u Kremnici u Slovačkoj i poltorak (= 3 krajcara) poljskog kralja Sigismunda III (1587.-1632.) iz 1622. godine kovan u Bydgoszczu (Bromberg) u Poljskoj. Na temelju pronađenih slojeva jama, stupova i kanala mogu se prepoznati ostaci barem još dva objekta izgrađena u osmanskom periodu, od kojih je jedan izgorio. U sondi 4 otkriveno je nekoliko arheoloških struktura koje bi na temelju

Slika 5.9.
Križ tipa Caravaca
(Foto: Damir Doračić)

Slika 5.10.
Pretpostavljeni položaj značajnijih objekata u Đakovu u vrijeme osmanske uprave (Marko Sinobad)

Slika 5.11.
Osmanski kovani novac sultana Sulejmana II (Foto: Damir Doračić)

Slika 5.12.
Sjeverni jarak ravelina u sondi 4 (Foto: Marko Sinobad)

stratigrafskih odnosa i pronađenih pokretnih nalaza mogli potjecati s kraja osmanske uprave. Riječ je o ostacima objekta uz koji su se nalazili vatrište i otpadna jama, a izgorijeli su tijekom osmansko-habsburškog rata u Slavoniji krajem 80-tih godina 17. stoljeća. Navedenu dataciju potvrđuju i pokretni nalazi. Od karakterističnih nalaza mogu se izdvojiti ulomci koji pripadaju plitkoj zdjeli oslikana tehnikom slijevanja i zelenoglaziranoj zdjeli s koničnom stopom. Također su pronađeni ulomci gaziranih pećnjaka i neglaziranih pećnjaka koji su mahom dubokog koničnog tijela. U istovremenom sloju pronađeni su križ tipa Caravaca (Slika 5.9.), osmanski kovani novac sultana Sulejmana II (Slika 5.11.) i ulomak staklene narukvice. U sondi 7 pronađeni su ostaci osmanskodobnih jama i slojeva s nalazima pećnjaka, kuhinjske keramike te fine stolne keramike među kojom se ističu ulomci vrča s trakastom ručkom tanke blijedosive fakture.

Ravelin i njegovo nasipavanje

Tijekom istraživanja 2011. godine u sondi 4 otkriven je segment jarka koji se pruža u pravcu SZ–JI (Slika 5.12.). Duž južne padine jarka otkriveni su ostaci drvenih kolaca koji su bili zabijeni u zdravicu i dodatno učvršćeni zemljom, a predstavljaju ostatke palisade. Jarak je identificiran kao sjeverni jarak ravelina prikazanog na Sparrovom prikazu Đakova iz 1697. godine. U nastavku istraživanja 2012. godine ciljano se pozicioniranjem sonde 7 nastojalo pobliže definirati položaj, oblik i dimenzije ravelina. Istraživanjima je identificiran južni jarak u dužini od 13 m. Vrh ukopa jarka nalazi se na 108,77 m n.v., a dno na 106,60 m n.v. Otkriven je i nastavak sjevernog jarka u dužini od oko 5 m, čime je definiran vrh ravelina (Slika 5.13.). Cijelom dužinom otkopanih dijelova južnog i sjevernog jarka proteže se palisada od hrastovih kolaca čiji se promjer kreće između 11 i 16 cm. Otkriveno je 56 kolaca u južnom i 27 u sjevernom jarku. Njihov spoj nije bio vidljiv jer je ulazio pod istočni profil sonde 7. Kolci su u izvornom izgledu ravelina i jaraka bili puno viši, o čemu svjedoče njihovi polomljeni ostaci pronalaženi u sloju nasipavanja Rezultati dosadašnjih istraživanja pokazuju da je sjeverni jarak bio dug barem 32,5 m.
Izgradnja ravelina je sasvim sigurno vezana uz osmansko-habsburški rat koji je uslijedio nakon poraza kod Beča 1683. godine. On je dodan je zatečenom stanju utvrde koja je kroz osmanski period sačuvana u gotovo srednjovjekovnim obrisima. Vjerojatno su izvornom opkopu, tj. jarku koji se nalazio neposredno uz bedeme utvrde dodana ova dva pronađena jarka čime je formiran ravelin. Riječ je o intervenciji koja je po svemu sudeći nastala neplanski, kao ad hoc odgovor na opasnost. Nema sumnje da je ravelin nastao ratnih 1680-tih, no nije sigurno tko ga je izgradio. Naime, Osmanlije su napustili Đakovo 1687. kada ga je zaposjela habsburška vojska. Ponovno su zauzeli Đakovo 1689. godine, o čemu svjedoči i nalaz novca Sulejmana II u jarku pronađen tijekom istraživanja 2011. godine. Riječ je o vrlo kratkom periodu u kojem se smjenjivala habsburška i osmanska vlast pa se ne može pouzdano reći tko je izgradio otkriveni ravelin. Budući da je izgradnjom ravelina presječen tj. uništen dio muslimanskog groblja i da izgradnja bastionskih sustava fortifikacija, kojima ravelin pripada, na Balkanu nije svojstvena Osmanlijama, prije ukazuju da je ravelin djelo habsburške vojske. Iznesenu dataciju ravelina potvrđuju i rezultati radiokarbonske datacije uzorka drva iz kolaca napravljeni u različitim laboratorijima. Prikaz na Sparrovoj grafici iz 1697. godine potvrđuje da je ravelin dočekao kraj 17. stoljeća. Njegovo postojanje u tom je trenutku bilo opravdano jer je u utvrdi još uvijek boravila vojska (Damjanović 2009: 23–24).

Đakovačka utvrda s ravelinom izgubila je svoj vojno-strateški značaj početkom 18. stoljeća nakon što je na novoosvojenim područjima Slavonije uspostavljena krajiška organizacija, a granica prema Osmanskom Carstvu pomaknuta na obale Save. To je omogućilo niz građevinskih intervencija na utvrdi u drugom desetljeću 18. stoljeća, odnosno biskupskom sklopu (Damjanović 2009: 25). Tada je provedena i radikalna preobrazba područja današnjeg trga.

Za potrebe širenja grada i novu izgradnju tridesetih godina 18. stoljeća zatrpani su srednjovjekovni obrambeni jarci i ravelin. Slojevi zemlje s kojima su zatrpani jarci i niveliran teren prisutni su u svim sondama. U njima je pronađena ogromna količina arheološkog materijala, uglavnom keramike i stakla s kraja 17. i prve trećine 18. stoljeća, ali i ima i osmanskodobnih nalaza. Prevladavaju ulomci keramike lokalnog, srednjoeuropskog i osmanskog porijekla. Iz pronađenog keramičkog materijala potrebno je izdvojiti više sitnih ulomaka jednobojno glazirane i slikane osmanske keramike. Od oblika mogu se prepoznati duboke kalotaste zdjele na koničnoj stopi i jedan tanjur. Pojedini ulomci oslikani su tehnikom slijevanja i prskanja. Najznačajniji nalaz predstavlja ulomak ruba osmanske monokromne oslikane zdjele. Stil ukrašavanja pripada tugrakeş spiralnom stilu ili Golden Horn ware stilu koji je karakterističan za keramičku proizvodnju grada Iznika u Anatoliji, a pojavljuje se oko 1530. godine i traje do kraja 16. stoljeća (Pešić 2009: 339; Zmaić Kralj 2015: 67). Specifičnu vrstu keramike u svim slojevima nasipavanja predstavlja siva glačana keramika izrađena od fino pročišćene gline na brzorotirajućem kolu. Karakterističan oblik su vrčevi uskog dna, širokog trbuha, uskog i cilindričnog vrata i profiliranog oboda s ručkom koja je aplicirana na vrat i rame. Takvi vrčevi često imaju ukras izveden kotačićem u vidu horizontalno postavljenih punih i točkastih kružnica. Ova vrsta keramike izrađena je u tradiciji sive glačane (metalizirane) osmanske keramike, a smatra se proizvodom južnougarskih radionica od kojih se posebno ističu one u Mohaču koji je bio jedan od najznačajnijih proizvodnih centara u osmansko doba, ali i kasnije u 18. i 19. stoljeću (Bikić 2003: 150). Vrčevi iz osmanskog doba koji imaju skoro identičan tipa grla poput gore opisanih pronađeni su na arheološkom nalazištu Verušed u blizini sela Josipovac u Osječko-baranjskoj županiji (Šiša-Vivek 2012: 200, 262, T. 156, br. 1246).

Najprepoznatljivija keramika svakako je habanska fajansa (Slika 5.14.) Pronađeno je više ulomaka koji uglavnom pripadaju monokromnoj fajansi, oslikanoj različitim nijansama modre boje. Takva se produkacija pojavila početkom 18. stoljeća, a karakteristična je za period nakon 1710. godine (Bikić 2012: 214). Znatan broj ulomaka oslikan je modrim točkama i mrljama različite veličine i oblika s tim da su one povremeno razlivane te je dobiven manganljubičasti mramorizirajući efekt. Ima ulomaka oslikanih žutom i ljubičastom bojom Najveći broj ulomaka habanske fajanse pripada vrčevima kruškolikog oblika s jednom ručkom. Od motiva prisutni su horizontalno postavljene koncentrične kružnice, razni listovi i cvjetovi, kružići sastavljeni od sitnih točkica, te motivi "riblje krljušti" sastavljeni od niza trokutasto složenih lukova. Nekoliko ulomaka vrča može se pripisati talijanskoj majolici (Slika 5.18.), a pronađeni su i ulomci šalica na niskoj stopi koji pripadaju orijentalnoj fajansi.

Pored ulomaka fajanse, svojom atraktivnošću ističu se dekorativni i uporabni tanjuri proizvedeni u austrijskim, slovačkim, mađarskim i domaćim radionicama.

Slika 5.13.
Sjeverni i južni jarak s vrhom ravelina u sondi 7
(Foto: Zoran Wiewegh)

Slika 5.14.
Ulomci habanske fajanse iz sloja nasipavanja u sondi 7
(Foto: Maja Šunjić)

Slika 5.15.
Mangura sultana Sulejmana II (Foto: Damir Doračić)

Domaćim radionicama mogu se pripisati lonci loptastih trbuha, profiliranih i povijenih oboda s jednom trakastom drškom koja je aplicirana na obod i gornji dio trbuha. Unutrašnjost lonaca je redovito glazirana, dok je s vanjske strane glaziran samo obod i to djelomično.
Među keramičkim materijalom iz slojeva nasipavanja mogu se još izdvojiti ulomci pećnjaka čašastog oblika i lule turskog tipa.
Stakleni nalazi su jako fragmentirani. Pronađeni ulomci stakla uglavnom su pripadali čašama, bocama i vrčićima. Najveći broj ulomaka stakla je plavkastozelene boje s naglašenom irizacijom. Čaše su uglavnom koničnog oblika i rađene od bezbojnog prozirnog stakla. Izdvaja se staklena čaša na nožici s brušenim floralnim ukrasom (Slika 5.17). Treba još istaknuti nalaz osmanskog novca pronađenog uz drvene kolce palisade s unutrašnje strane ravelina (Slika 5.15.). Riječ je o manguri promjera 19 mm sultana Sulejmana II kovanoj u Konstantinopolu 1687./88. godine, kao i nalaz srebrnog novca njemačkog slobodnog grada Nürnberga iz 1694. godine.

Trg J. J. Strossmayera od polovice 18. do 20. stoljeća

Provedenim zemljanim radovima nasipavanja prostor je dobio namjenu središnjeg gradskog trga oko kojeg su postupno izgrađene zgrade. Sve daljnje intervencije u tom prostoru poštivale su funkciju trga s tim da je dodatno nasipavanje terena provedeno u nekoliko navrata. Jedna takva akcija dogodila se u vrijeme izgradnje današnje Strossmayerove katedrale kada je prostor trga nasut šutom koji je nastao razgradnjom stare srednjovjekovne i barokne katedrale. Taj je sloj bio najvidljiviji u sondi 4 koja je najbliža katedrali i biskupskom dvoru. Na istom su mjestu pronađeni temeljna stopa i zid od opeke koji se na temelju grafike francuskog ilustratora Valerioa iz 1869. godine (Slika 5.16.) mogu se identificirati s ogradnim zidom biskupskog dvora koji je porušen tijekom izgradnje današnje katedrale.
U istočnom dijelu sonde 1 otkriveni su ostaci temeljnog dijela zida i temeljne stope objekta koji je zidan ulomcima opeke raznih formata. Vjerojatno je u pitanju gospodar-

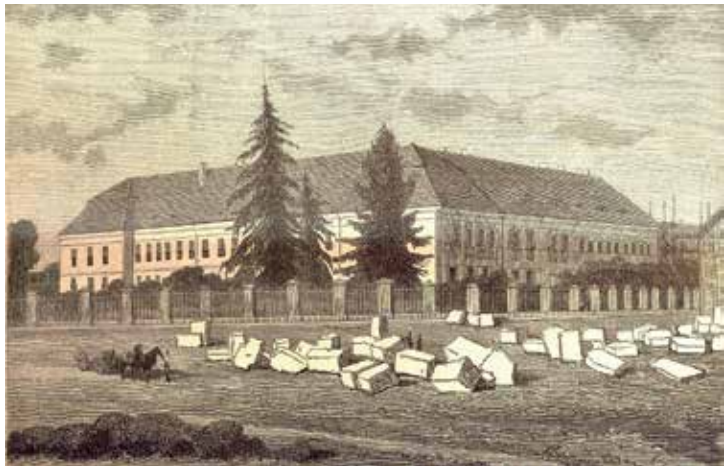

Slika 5.16.
Valeriova grafika s prikazom Biskupskog dvora (prema Damjanović 2009: 186)

ski objekt izgrađen u dvorištu tadašnjeg franjevačkog samostana u drugoj polovici 18. stoljeća i porušen najkasnije sredinom 19. stoljeća jer nije ucrtan na austrijskoj katastarskoj mapi iz 1863. godine.

Ispod asfaltnog sloja ceste u sondama 4 i 6 otkrivena je kaldrmirana cesta od granitnih kocaka i granitnih ivičnjaka.

U sondi 6 otkriven je kanalizacijski sustav orijentiran u pravcu I–Z koji je sačinjen od keramičkih cijevi prosječne dužine oko 49 cm i promjera oko 13 cm (SJ 102, gornja dub. 107,42/107,40m). Orijentacija spojeva i blagi nagib cijevi prema istoku ukazuju da su kanalizacijskim sustavom fekalije odvođene s područja Biskupskog dvora u smjeru istoka.

Slika 5.17.
Staklena čaša s brušenim floralnim ukrasom iz SJ 508 (Foto: Maja Šunjić)

Slika 5.18.
Ulomci talijanske majolike iz sloja nasipavanja u sondi 1 (Foto: Maja Šunjić)

Popis izvora:

Bojčić 1992
Z. Bojčić, Izvještaj o izvršenim arheološkim istraživanjima u Biskupskom dvoru u Đakovu, Pismohrana Konzervatorskog odjela u Osijeku, 1992.
Dević 1999
A. Dević (prir.), Spisi generalnih sjednica kongregacije za širenje vjere - 17. stoljeće, Fontes - izvori za hrvatsku povijest 5, Zagreb,1999.
Fermendžin 1892
E. Fermendžin, Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752., Zagreb, 1892.
Šišić 1918
F. Šišić (ed.), Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti XXXVI, Zagreb, 1918.

Popis literature:

Babić 2004
M. Babić, „Rezultati arheoloških istraživanja lokaliteta Atik džamije u Bijeljini“, Glasnik udruženja muzejskih radnika 2, Bijeljina, 2004: 48–70.
Бикић 1994
В. Бикић, Средњовековна керамика Београда, Београд, 1994.
Бикић 1994–1995
В. Бикић, “Трговински промет у Београду у 15. веку”, Старинар XLV–XLVI, Београд, 1994–1995, 83–99.
Bikić 2003
V. Bikić, Gradska keramika Beograda (16.–17. vek) / Belgarde Ceramics in the 16th–17th Century, Beograd, 2003.
Bikić 2012
V. Bikić, “The Haban Pottery from the Belgrade Fortress: Archaeological Contexts, Chronology, Decorative Designs“, Starinar LXII, Beograd, 2012, 205–227.
Bojčić 1991
Z. Bojčić, “Ivandvor između prošlosti i budućnosti”, Đakovački vezovi, Đakovo, 1991, 85–86.
Damjanović 2009
D. Damjanović, Đakovačka katedrala, Zagreb, 2009.
Dekker 1959
H. Dekker, Đakovo i njegova okolica kroz kulturno historijske spomenike, Đakovo, 1959.
Filipec 2012
K. Filipec, Srednjovjekovno groblje i naselje Đakovo - Župna crkva, Zagreb-Lobor, 2012.
Hafizović 2014
Fazileta Hafizović, “Novi podaci o vakufu/legatu Benlu-age u Đakovu”, Scrinia Slavonica 14, Slavonski Brod, 2014, 41–51.

Slika 5.19.
Topovska kugla iz sloja SJ 280 (Foto: Damir Doračić)

Jelaš 2012
Danijel Jelaš, "Tipologija srednjovjekovnih gradskih naselja u donjem međurječju Drave i Save", Povijesni zbornik 5, Zagreb, 2012, 33–50.
Kljajić 2003
J. Kljajić, "Brodska utvrda „Vukovac" 1688.-1722.", Scrinia Slavonica 3, Slavonski Brod, 2003, 121–156.
Mažuran 1966
I. Mažuran, Popis zapadne i srednje Slavonije 1698. i 1702. godine, Osijek, 1966.
Mažuran 1995
I. Mažuran, "Đakovo i Bosansko-đakovačka biskupija od 1293. do 1536. godine", Diacovensia 3/1, Đakovo, 1995, 107–156.
Minichreiter & Marković 2013
K. Minichreiter i Z. Marković, Beketinci Bentež, naselja iz eneolitika, ranoga i kasnoga srednjega vijeka/ Beketinci Bentež, eneolithic, early medieval and late medieval settlements, Zagreb, 2013.
Moačanin 1983
N. Moačanin, "Granice i upravna podjela Požeškog sandžaka", Zbornik Zavoda za povijesne znanosti istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 13, Zagreb, 1983, 107–118.
Moačanin 2001
N. Moačanin, Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine, Slavonski Brod, 2001.
Newby 1999
M. S. Newby, Form and function of central Italian medieval glass in the light of finds from the Benedictine Abbey of Farfa and the palazzo Vitelleschi at Tarquinia, Durham theses, Durham University, Durham, 1999. (available at Durham E-Theses Online: http://etheses.dur.ac.uk/4600/)
Papić & Valenčić 1990
T. Papić i B. Valenčić, Župna crkva Svih Svetih u Đakovu, Mala biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske, Zagreb, 1990.
Pešić 2009
M. Pešić, "Keramički materijal iz Iznika i ostalih orijentalnih radionica s lokaliteta pličina sv. Pavao pored otoka Mljeta", in: L. Bekić (ed.), Jurišićev zbornik: Zbornik radova u znak sjećanja na Marija Jurišića, Zagreb, 2009, 338-349.
Sršan 2001
Stjepan Sršan (ed.), Popis sandžaka Požega 1579. godine/Defter-i Mufassal-i Liva-i Pojega 987. (prevela: Fazileta Hafizović), Osijek, 2001.
Šiša-Vivek 2012
M. Šiša-Vivek, Oblici kasnosrednjovjekovnog posuđa na primjeru triju arheološki istraženih sela u Slavoniji, neobjavljena doktorska distertacija, Sveučilište u Zagrebu / unpublished PhD thesis, Zagreb, 2012.
Tkalčec 2010a
T. Tkalčec, Burg Vrbovec u Klenovcu Humskome: deset sezona arheoloških istraživanja, Zagreb, 2010.
Tkalčec 2010b
T. Tkalčec, "Kuhinjska i stolna keramika iz stambenoga dijela burga Vrbovca u Klenovcu Humskome", Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 43, Zagreb, 2010, 455–476.
Tóth 2003
I. G. Tóth, "Na putu kroz Slavoniju pod krinkom - Putovanje dalmatinskog humanista Atanazija Jurjevića (Georgiceo) - novi rukopis i nova interpretacija", Scrinia Slavonica 3, Slavonski Brod, 2003, 95–210.
Vučetić 2009
R. Vučetić: "Urbanizacija Slavonije do 19. stoljeća", in: A. Akrap (ed.), Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije, katalog izložbe, Zagreb, 2009, 271–303.
Zmaić Kralj 2015
V. Zmaić Kralj, "Teret keramike osmanskog grada Iznika", in: I. Miholjek & V. Zmaić Kralj (eds.), Iznik – Osmanska keramika iz dubine Jadrana, katalog izložbe, Zagreb, 2015, 52-92

6. TRG J. J. STROSSMAYERA istraživanja 2017. godine

Voditelj arheološkog istraživanja: Jelena Boras

Trajanje: 17. 02. – 02.03. 2017. god.

Prilikom izvođenja zemljanog iskopa pri rekonstrukciji središnjeg đakovačkog trga, bagerom je uništen arhitektonski sklop na dva mjesta: prvi istočno od prilazne staze biskupskom dvoru a drugi sjeverno uz katedralu u ulici L. Botića. Nakon reakcije Konzervatorskog odjela u Osijeku, Muzej Đakovštine je pristupio zaštitnom arheološkom istraživanju. Prvi sklop (Sonda 1) protezao se u smjeru sjever – jug. Zidan je opekom dimenzija 0,30m x 0,15 m x 0,07m. Kako je struktura probijena, na mjesto proboja je izlivena betonska ploča prije nego se počelo s istraživanjima, što je uvelike otežalo arheološke radove.

Debljina zidova iznosila je 0,80 – 0,82 m, a nakon što su ispražnjeni svi slojevi koji su činili zapunu strukture ustanovljeno je da je dno bilo popločano. Visina okna iznosila je 2 metra a širina 1,40 m. Ukupna širina arhitekture (zidovi zajedno s lučnim nadsvođenjem) iznosila je točno 3 metra. Ustanovljeno je da je zapadni zid strukture nakošen za 6,6° (Slika 6.1. i 6.2.). Prolazi tj. okna su zatrpana i prema sjeveru i prema jugu, zbog čega nije bilo moguće ustanoviti gdje se točno struktura dalje proteže, no kako je sjeverno od sonde provedeno je istraživanje 2011. godine koje je obuhvatilo vanjski dio zida ove strukture u dužini od 30 metara prema sjeveru. Kronološki se ova struktura datira u vrijeme nakon početka 18. stoljeća jer je spomenutim istraživanjima ustanovljeno da je mlađa od ravelina koji je prokopan krajem 17. stoljeća.

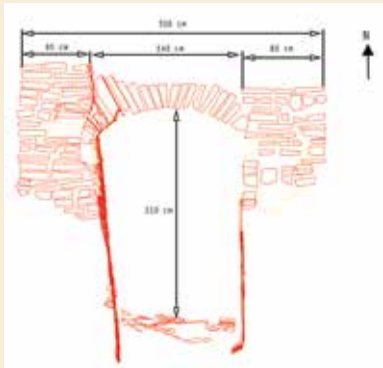

Slika 6. 1.
Sonda 1 - sjeverno okno
(crtež: Marin Mađerić)

Slika 6. 2.
Sonda 1 - južno okno
(crtež: Marin Mađerić)

Slika 6. 3.
Sonda 2 - struktura uništena kanalizacijskom mrežom

Slika 6.4.
Sonda 1, južno okno prije istraživanja

Slika 6. 5.
Sonda 1, južno okno nakon istraživanja

Sonda 2 u Botićevoj ulici sastojala se od nešto novije strukture koja je bila sredinom 20. stoljeća probijena betonskom cijevi te pretvorena u kanalizaciju (Slika 6.6.). Struktura je niža i uža od one istraživane istočno od biskupskog dvora, a vrlo vjerojatno se datira u vrijeme izgradnje Strossmayerove katedrale. Slojevi koji su ju okruživali, a koji su stariji od nje pokazuju intenzivno zasipavanje i zatrpavanje. Keramički materijal iz dubljih dijelova se može datirati u rani novi vijek. Do neporemećenog početnog sloja (zdravice) nije bilo moguće doći, jer je navirala voda. Upravo zbog ove činjenice, velika je mogućnost da je sonda smještena unutar nekadašnjeg sjevernog opkopa oko srednjovjekovne utvrde, no zbog male istražene površine nisu uhvaćene stijenke tog opkopa.

7. PRERADOVIĆEVA ULICA

Arheološki nadzor: Jelena Boras
Trajanje: travanj – svibanj 2018.

Nadzor je obavljen prilikom zemljanih radova pri obnovi kolnika državne ceste D46 (Preradovićeva ulica). Kod uklanjanja površine ceste do dubine od 40 cm nisu ustanovljeni nikakvi arheološki slojevi, osim debelog sloja nasipavanja koji je prethodio prvoj izgradnji spomenute ceste. Tek nakon što se počeo kopati dublji rov za kanalizaciju, koji je išao oko 1,70 metara u dubinu, počeli su se mjestimično javljati nejasni tragovi arheoloških struktura.

Otprilike u ravnini s kućnim brojevima 7, 9 i 11 pokazale su se pravilne stijenke koje su se na jugu stepenasto spuštale prema dnu, a na sjeveru nešto blažim usponom dizale prema gornjim slojevima. Vidljivo je da su umjetna tvorevina te da je donji sloj njihove zapune bio dugo vremena u vodi zbog karakteristične boje i konzistencije zemlje. Ova se struktura vizualno nastavlja na padinu i uspon koji su i danas vidljivi u Strossmayerovom perivoju u smjeru istok-zapad, a na čijem kraju se danas nalazi velika pozornica (Slika 7.1.). Riječ je o umjetno prokopanom opkopu koji je vjerojatno štitio rub naselja prema jugu. Prema nalazima koji su pronađeni u zapuni mogli bi se pripisati najranije 16. i 17. stoljeću. Ukupna širina jarka, od vrha južne stijenke do vrha sjeverne iznosi oko 12,50 m. Širina istog jarka u parku je nešto veća zbog preoblikovanja terena tijekom niza godina i snižavanja stijenki.

Arheološki nadzor je potvrdio pretpostavku da je struktura u parku umjetno napravljena, vjerojatno još u srednjem vijeku ili u vrijeme turske vladavine. Na samom kraju jarka, nalazila se nekadašnja "turska kula", tamnica ili drugim imenima opisivani zidani objekt koji je srušen sredinom 20. stoljeća, a položajno se nalazio sa sjeverne strane opkopa tj. unutar pretpostavljenog naselja.

Slika 7. 1.
Jarak u Strossmayerovom perivoju

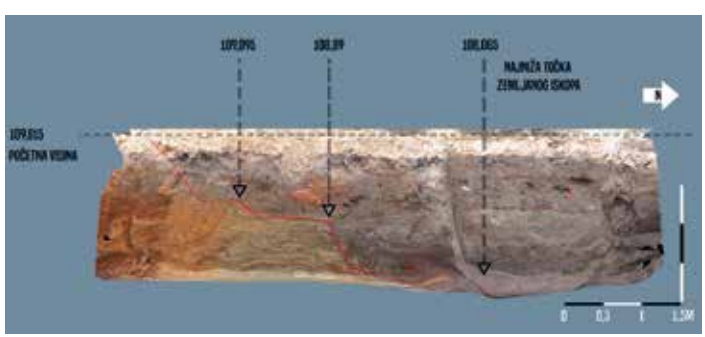

Slika 7.2.
Zapadni profil iskopa

8. TEOLOŠKI FAKULTET - STUDENTSKI DOM

Voditelj arheološkog istraživanja: Tomislav Hršak

Trajanje: 11. - 21. 03. 2009. g.

Ukupna istražena površina iznosi 270 m², a obuhvaća prostor na kojemu se danas nalazi Studentski dom u Đakovu. Na dubini od 1,20 -1,40 m pojavili su se objekti koji se mogu pripisati razdoblju kasnog srednjeg vijeka.

Najznačajniji objekt je veća jama nepravilnog oblika koja nije u cijelosti istražena jer se prostire i susjednom parcelom koja nije bila obuhvaćena planiranim zemljanim radovima. Ulomci keramike pronađeni u ovome objektu tipološki se datiraju u razdoblje 16. -18. stoljeća.

Istražen je i bunar promjera 1,50 m, a dubine 1,75 m u čijoj je zapuni pronađen materijal koji se također može datirati u vrijeme između 16. i 18. stoljeća.

Pronađeni i istraženi objekti pripradaju kasnosrednjovjekovnom Đakovu, tj. dijelu naselja koji je većinom uništen kasnijim građevinskim zahvatima.

Slika 8. 1.
Položaj istraživane površine (žuto)

9. PROBNO SONDIRANJE UZ SREDNJOVJEKOVNI ZID 2012. godine

Voditelj arheološkog istraživanja: Zvonko Bojčić
Trajanje: 24. - 28. 9. 2012.

U okviru istražnih radova i izrade konzervatorske i projektne dokumentacije za obnovu srednjovjekovnog bedema, obavljen je nadzor nad iskopom sonde uz zapadno lice srednjovjekovnog bedema u Đakovu, radi utvrđivanja dubine, stanja i nosivosti temelja strukture. Sonda je bila dužine 4, a širine 0,90 m. Na dubini od 2,40 metara više nije bilo arheoloških nalaza, nego samo čista tamno smeđa zemlja. Sjeverni profil iskopa činio je kontrafor ispod kojega je, kao njegov temelj, bilo ugrađeno dosta kamenih spolija (Slika 9.1.). Riječ je o četiri komada kamene grede, debljine 24 centimetra, obrađeni sa svih strana. Jedan kamen ima profilaciju u obliku slova L i vjerojatno je riječ o dovratniku. Na jednom ulomku sačuvan je dio natpisa na latinskom koji glasi: ..ANCTORUMQVE ARIS ERE... nakon čega je kamen odlomljen, a vjerojatno je mogao izgledati ovako (S) ANCTORUMQUE ARIS ERE(CTA?) tj. u prijevodu ..*svetaca oltara podignuta*... Svi komadi vjerojatno potječu od jedne kamene grede koja je donesena s druge građevine, svi su od sivog kamena, jednake debljine i načina obrade. U donjem dijelu nalaze se još dva kamena bloka od bijelog kamena, izvana obrađena klesarskim dlijetom no od posve drugog materijala. Kamene spolije u temelju kontrafora su od iste vrste kamena koji se nalazi na bazama portala barokne katedrale. Moguće je očekivati spolije i sa starijih građevina u temeljima ostalih kontrafora.

Istraživanje je pružilo korisne podatke o samom bedemu: Zidan je opekom veličine 31 x 15 x 5 cm, uz rjeđu pojavu opeke dužine 30 ili 32 cm. Opeka je nepravilna, često bez

Slika 9.1.
Pogled na kontrafor i spolije ugrađene u temelj
(Foto: Zvonko Bojčić)

Slika 9.2.
Mogući nastavak natpisa koji se čuva u dvorištu Spomen muzeja biskupa Strossmayera

Slika 9.3.
Arheološki slojevi u južnom profilu sonde (Foto: Zvonko Bojčić)

oštrih rubova, vezana tankim slojem maltera žućkaste boje, sa primjesama kreča i kvarcnog pijeska. Od 50 cm dubine pa do 1,05 m dubine nalazi se veća površina žbuke na zidu, debljine 2 cm. Istoga je sastava kao i vezivna žbuka. Upitno je je li riječ o izvornoj žbuci ili se ona datira tek u 17. stoljeće. Zidanje bedema do 1,50 m dubine je poprilično pravilno, ravno i ožbukano. Nakon toga se javlja istak ispod kojega je temelj od iste opeke no neravan i nepažljivije zidan. Ovaj istak ili sokl, koji je na dubini od 1,5 m, upućuje na razinu terena u vrijeme gotike. Temelj je poravnat slojem žutog pijeska.

Bedem je zidan mjestimično pravilnim "gotičkim" vezom, no odstupanja su učestala pa se kombiniraju dva dužnjaka i jedan poprečni ili dva poprečna i jedan dužnjak. Temelj bedema završava na 2,70 metara dubine na zdravici. Bedem je zidan tako da je lice pravilno i uredno poravnato, dok je unutar vanjskih opeka nabacana lomljena cigla i cijela opeka te sve zaliveno debelim slojem maltera. Debljina bedema je 1, 20 m. S obzirom na format opeke, način zidanja, povijesni kontekst te okolnosti nalaza, izgradnja bedema bi se mogla smjestiti u sredinu 14. stoljeća, no potrebno je dodatno provesti još istraživanja da bi se došlo do konkretnijih zaključaka.

Sva je opeka u donjem dijelu bedema istih dimenzija, što bi ukazivalo na njegov izvorni sloj. Sloj u terenu koji je bio zasut na dubini od 1,10 -1,70 m mogao bi se pripisati poravnanju terena nakon oslobođenja od Turaka tj. vremenu kada se gradila barokna katedrala jer visinski odgovara istraženome sloju u baroknoj katedrali iz 1992. godine.

Kontrafori su vidljivo naknadno prizidani na bedem, tijekom restauracije 1888. godine. Plići su im temelji, opeka je drugačije vrste od one na zidu, a sa zidom su mjestimično povezani usjecanjem opeke, inače su samo prislonjeni.

Ulomci prikupljeni ovim sondažnim istraživanjem čuvaju se u dvorištu Spomen muzeja biskupa Strossmayera, a na jednome od njih koji pokazuje iste karakteristike kao i spomenuti natpis, stoji uklesana godina 1743., pa bi moglo biti riječ o dijelu istog natpisa.

Slika 9. 4.
Natpis ugrađen u temelje kontrafora (Foto: Zvonko Bojčić)

10. ĐAKOVO KROZ PRIZMU ARHEOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA I POVIJESNIH IZVORA

Iz raznih povijesnih izvora iščitavaju se fragmentarne informacije o izgledu grada kroz prošlost. Nažalost, niti jedan opis o izgledu Đakova u srednjemu vijeku nemamo sačuvan. Iz jednog dokumenta potječe prvi spomen imena današnjeg Đakova i to u formi *Dyaco*, iz 1244. godine (ova se isprava referira na izgubljenu, stariju darovnicu iz 1239. godine, za koju se službeno smatra najstarijim spomenom Đakova do danas (Mažuran, 1995: 107). Poveljom se Bosanskom biskupu daruje posjed sjeverno od Save, na području kojim prolaze glavni putovi iz Bosne u Ugarsku (Srakić, 1991: 152). Da je biskup bosanski uistinu i boravio na ovom području nedugo nakon što mu je posjed darovan, potvrđuje isprava izdana u Đakovu 8. svibnja 1252. godine što je najstarija povelja poznata do danas izdana u gradu Đakovu. Upravo se stoga i slavi dan Grada Đakova na ovaj datum. Povelja spominje biskupa, đakovačkog kapelana (župnik) Petra Pausu te da je dokument izdan pred kućom u kojoj obitava bosanski biskup. Je li ta kuća stajala negdje u blizini srednjovjekovnog groblja i pretpostavljene đakovačke crkve koja se trebala nalaziti uz groblje, ili su po dolasku biskupi počeli graditi sebi boravište izdvojeno iz ondašnjeg naselja, negdje u blizini današnje biskupske rezidencije, i dalje je dosta problematično pitanje. Arheologija upućuje na činjenicu da je postojalo starije naselje oko današnje župne crkve, gdje je pronađen materijal koji se može datirati već u 10. stoljeće, no istraživanja na području današnjeg Trga J. J. Strossmayera i kompleksa koji zatvara biskupski dvor nisu rezultirala starijim nalazima od 14. stoljeća, a pretpostavlja se da su bosanski biskupi već od kraja 13. stoljeća i početka 14. stoljeća preselili svoje sjedište u Đakovo, jer je i bosanski kaptol stolovao u Đakovu od 1293. godine (Mažuran, 1995:110).

Već od 1314. godine tj. od vremena biskupa Grgura, rabi se po prvi puta izričaj biskup bosanski ili đakovački *(episcopus Bosnensis seu de Diaco)* (Mažuran, 1995:113; Andrić,2009: 261). Njega je na biskupskoj stolici naslijedio Guiscard koji je prethodno bio biskupom Troyesa, a koji je tu funkciju napustio krivo optužen da je "čarobnjaštvom ubio ženu Filipa Lijepog, Ivanu kao i njegovu punicu, Blanche od Artoisa" (Andrić, 1997:85). No vjerojatnije je da Guiscard nikada nije ni došao u Đakovo (Andrić, 2009: 263). Prelaskom biskupa i kaptola u Đakovo, te vjerskim strujanjima koja su obuhvatila područje Bosne (bogumili), biskup bosanski vjerojatno gubi stvarne ovlasti nad matičnim područjem biskupije. Još jedan od značajnih biskupa 14. stoljeća bio je Lovro Lorandi (1336. -1347.), koji, u prepisci sa papom Klementom VI spominje izgradnju, opremanje i ukrašavanje katedralne crkve i ostalih crkava u biskupiji (Mažuran, 1995: 115). Mažuran ujedno biskupu Lovri pripisuje i gradnju vanjskog zida katedralnog kompleksa, o čemu bi se svakako moglo detaljnije saznati iščitavanjem prepiske između biskupa i pape (Mažuran, 1995: 116).

K. Filipec pretpostavlja da se dvor tj. utvrda podiže izvan naselja, na strateškom mjestu, a da oko njega niče trgovište (Filipec, 2013: 78). O urbanizaciji Đakova tijekom 14. sto-

Slika 10. 1.
Crkvena uprava u 15. stoljeću

ljeća svjedoče nalazi u grobovima iza župne crkve gdje su osim ugarskih, pronađeno i talijanskih kovanica te frizatik Njemačkog Carstva (Filipec, 2013: 77). 1347. godine osniva se u Đakovu franjevački samostan, prvi samostan bosanske vikarije utemeljen sjeverno od Save (Andrić, 2001: 208). Osnivač mu je bio Peregrin Saksonac, koji je nedugo potom postao i bosanskim biskupom (1350 – 1355.). Upravo za vrijeme njegova biskupovanja, 13. veljače 1355. godine spominje se katedrala u Đakovu u ispravi koju je ovdje izdao bosanski ban Tvrtko (Mažuran, 1995: 117). Ovaj franjevački samostan je vjerojatno stojao izvan utvrde te je uz crkvu imao i groblje (Andrić, 2001:214), za koje se veže zanimljiva srednjovjekovna priča o duhovima poginulih i ondje sahranjenih vitezova. Ovaj je samostan uništen 1551. godine, od kalvinista (Filipec, 2013: 77).

Samo dvije godine nakon Tvrtkove posjete, Mažuran smatra da je Đakovo posjetio i Hrvatsko – ugarski kralj Ludovik I (Mažuran, 1995: 118). Važan datum za bosansku biskupiju svakako je bilo vjenčanje bana Tvrtka i bugarske carevne Doroteje, koja je bila kći SracimiraVidinskog. Vjeruje se da je obred vjenčanja obavljen u Đakovu u katedrali, dok je mjesto slavlja i izdavanja pripadajućeg dokumenta nepoznato. Nedugo poslije ovih događaja, zbio se čuveni bojni okršaj kod Gorjana 1386. godine gdje su na putu iz Đakova (u Đakovu ih je ugostio biskup Ivan) prema Gorjanima napadnute kraljica Marija i njezina majka Elizabeta te odvedene u zatočeništvo. Nakon silnih borba oko prijestolja, novi kralj Žigmund Luksemburški (1387. – 1437.) posjećuje Đakovo 1393. godine, 1398. godine, 1408. godine te zajedno sa novom kraljicom, Barbarom Celjskom 1410. godine (Mažuran, 1995: 126-131). Krajem 14. stoljeća, tj. 1396. Po prvi se puta spominje crkva u Đakovu posvećena sv. Lovri, za koju se pretpostavlja da se nalazila u okolici današnje župne crkve, a za koju K. Filipec smatra da je starija od 14. stoljeća (Filipec, 2013: 46).

Već 1406. godine Đakovo se spominje kao *castrum Diaco* tj. tvrđava (Mažuran, 1995: 120) pa bismo možda upravo ovo vrijeme trebali shvatiti kao krajnji datum izgradnje utvrde. Iako se mišljenja razilaze o vremenu kada bi se tvrđavski sklop u Đakovu mogao datirati (sredina 14. st. – Bojčić ili sredina 15. stoljeća – Horvat, vidi literaturu), ovaj raniji spomen u pisanim izvorima bi se mogao više prikloniti ranijoj dataciji tj. sredini 14. stoljeća. Iduće, 1407. godine, gradi se utvrda na biskupovom vlastelinstvu na Savi, pokraj mjesta Arky (danas Jaruge) (Andrić, 2015: 209).

Od 15. stoljeća, tj. 1422., 1423. i 1441. godine godine turske akindžije prelaze Savu i pljačkaju biskupski posjed (Mažuran, 1995: 133). Od 1463. nakon pada Bosne, svakodnevna su opasnost na granici sa Savom pa tako bosanski biskup Matija piše svojem bratu Aladaru 20. prosinca 1486. godine da ga posjeti za Božić u Đakovu jer strahuje ako se zaledi Sava, da ga neće imati što štititi od Turaka (Andrić, 2015: 233). Krajem 15. stoljeća čini se da je i Stolni kaptol raspršen jer mu kralj Vladislav II Jagelović 1498. oduzima ovlasti, no već 1499. zadaje mu nove zadaće, čime kaptolu omogućuje daljnje javne djelatnosti (Mažuran, 1995: 141). Turske su provale početkom 16. stoljeća sve učestalije, a doskora 1526. odigrava se i Mohačka bitka u kojoj bosanski biskup Juraj II de Palina, gine zajedno sa svojim banderijem. Dvije godine nakon toga, iz Đakova šalje vijest vranski kapetan i upravitelj priorata Ivan Tahy, da se turska vojska sprema na osvajanja (Mažuran, 1995: 146). Čini se da je Đakovo neko vrijeme bilo pod upravom Franje Kapolnaya, no već 1536. pod vodstvom Mehmed – bega Jahjaoglua Đakovo se nalazi na popisu osvojenih utvrda (Mažuran: 1995: 151). Pretpostavlja se da je jedan od istaknutih zapovjednika Mehmed – begove vojske bio Arnaud Memi (Mehmed) beg za kojega Evlija Ćelebi tvrdi da je osvojio Đakovo i okolicu, čime je Đakovo dobio od sultana u odžakluk (nasljedstvo), a čiji potomci su do kraja osmanske okupacije prisutni u Đakovu (Ćelebi: 1996 reprint, 240).

Oblik srednjovjekovnog Đakova vjerojatno se zadržao i u vrijeme turske uprave nad ovim područjem, a najviše arheoloških nalaza, gledajući ukupnu sliku arheološkog materijala, pripisuje se vremenu turske okupacije (pol. 16. st. – kraj. 17. st.). Prestanak turske vladavine slikovno je ovjekovječen Sparrovim crtežom Đakova iz 1697. godine. Elementi na džamiji koja je prikazana na mjestu današnje župne crkve, ispostavili su se vjerodostojnima konzervatorskim studijama početkom 1990-ih godina. Jedna od džamija se vrlo vjerojatno nalazila na mjestu nekadašnje "turske kule" jer je malo vjerojatna pretpostavka da bi vojni topograf, što je bio Sparr, izostavio na crtežu fortifikacijski element koji bi bio spomenuta kula, dok je na približnoj poziciji naznačio džamiju.

Iz turskog vremena ostavljeni su nam brojni podaci o veličini Đakova i vjerskom sastavu njegovih stanovnika, o čemu su najbitnije i konkretne informacije iznešene u 5. poglavlju od strane voditelja arheoloških istraživanja na ovoj poziciji u gradu: Maje Šunjić i Marka Sinobada, dok je priča o kasnijem, novovjekovnom Đakovu usko vezana uz ponovnu uspostavu biskupije i vlastelinstva.

Slika 10.2.
Pečati Bosanskog kaptola sa isprava koje se čuvaju u Mađarskom državnom arhivu (©Magyar Nemzeti Levéltár) sa datumima izdanja i inventarnim brojevima

1306-07-06 (DL 86898)

1323-09-01(DL 91196)

1355-11-09(DL 77149)

1368-05-01(DL 86177)

1370-01-08 (DL 87444)

1370-01-08 (DL 87444)

1373-02-24 (DL 87475)

1377-08-22 (DL 91840)

1370-01-08 (DL 87444)

1391-09-06 (DL 7712)

1392-04-30 (DL 7767)

1396-03-01 (DL 8141)

1402-02-22 (DL 8699)

1439-10-06 (DL 59257)

1479-04-15 (DL 18195)

1526-07-30 (DL 105877)

11. SREDNJOVJEKOVNA I BAROKNA KATEDRALA – PRETHODNICE STROSSMAYEROVE PRVOSTOLNICE

Znanost još nije suglasna oko vremena izgradnje prve đakovačke katedrale. Zasigurno znamo da se u ispravama spominje njezina gradnja polovicom 14. stoljeća (Mažuran, 1995: 115), a 1355. bosanski ban Tvrtko ju spominje kao mjesto ispred kojega je izdao dokument u Đakovu (Mažuran, 1995: 117). Kako je titular Bosanske biskupije, čije se središte prije Đakova nalazilo u Brdu kod Sarajeva, bio posvećen Sv. Petru, i katedrala u Đakovu je bila posvećena istome svecu (Damjanović, 2008: 153). Ostaci koji su do danas sačuvani iz te najstarije zgrade pripadaju gotičkom stilu, a to su ulomak nadgrobne ploče, ulomak kapitela te cijela biskupova kapelica u sklopu današnjeg dvora, na čijem prvom katu stoji gotički prozor. Smatra se da je gotička katedrala bila nadsvođena samo u svetišnoj zoni (Damjanović, 2008: 153). Svetište se nalazilo na istoku, a ista je orijentacija zadržana i u baroknoj fazi građevine. Istraživanjima 1992. godine ustanovljeno je kako se ova prva katedrala može podijeliti u dvije faze, pri čemu je druga faza, odnosno značajnija pregradnja, učinjena u 15. stoljeću. Toj pregradnji pripisuje se i istraženi gotički portal koji se nalazio s unutrašnje strane zapadnog zida lađe (Bojčić, 1992). Iako izvori navode da je zgrada tijekom osmanske uprave bila pretvorena u džamiju, arheološka istraživanja još uvijek nisu ustanovila islamsku fazu u arhitekturi. Kraj 17. stoljeća i prestanak osmanske okupacije zgrada je dočekala bez krova, no čini se da nije bila značajnije razrušena (Damjanović, 2008: 158). Biskupi, po povratku u Đakovo, pristupili su adaptaciji zgrade kako bi opet bila dovedena u funkciju središnje crkve u biskupiji. Biskup Patačić (1703. – 1716.) dograđuje sakristiju zgradi te podiže drveni toranj sa tri zvona (Damjanović, 2008:160). Kasniji izvori navode da je katedrala posvećena 1708. godine te da je imala tri oltara: Sv. Petra, Sv. Križa (desni bočni) i Bl. Djevice Marije (lijevi bočni). Vjerojatno se, u ovoj prvoj baroknoj fazi, koristilo samo svetište (čiji je sastavni dio današnja biskupova kapelica, prema kojoj se vidi da su zidovi srednjovjekovne crkve bili dobro očuvani), dok je ostatak katedrale, na srednjovjekovnim temeljima, dogradio biskup Petar Bakić (1716.-1749.) iz čijeg vremena potječe i natpis sa uklesanom godinom 1743. koji je iskopan 2012. godine, a koji stilom i materijalom odgovara baroknom

Slika 11.1.
Karta biskupije iz 1826. (Spomen muzej biskupa Strossmayera)

Slika 11. 2.
Zaglavlje cehovskog lista (pogled na grad od zapada prema istoku)

Slika 11.3.
Dimenzije katedrale ustanovljene iskopavanjem 1992. godine

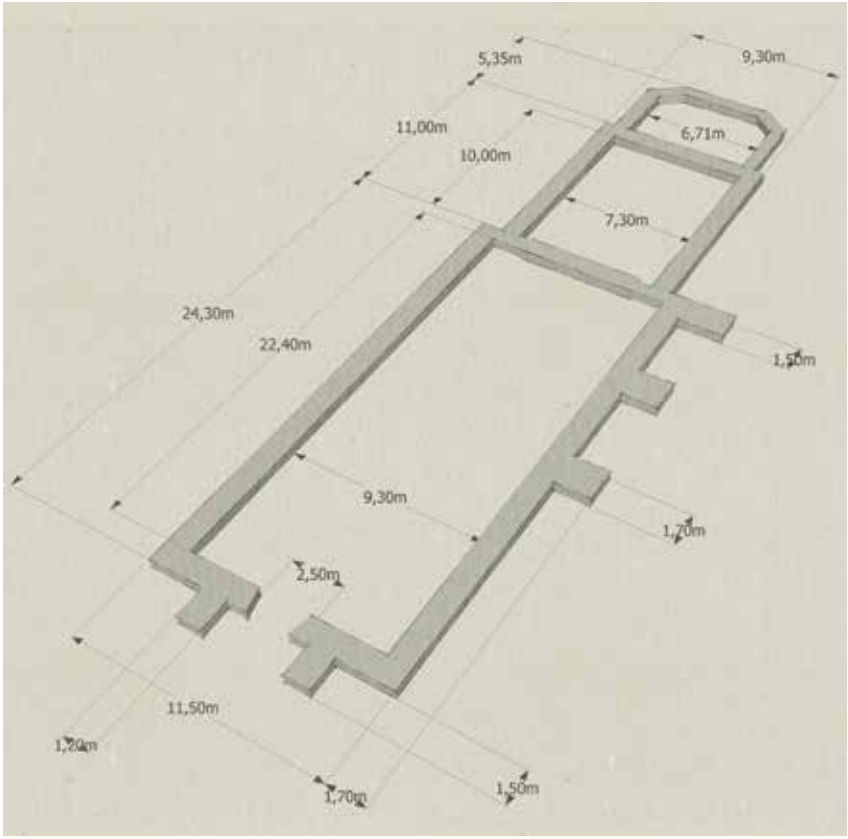

Slika 11.4.
Katastarski snimak iz 1863. sa naknadno ucrtanom Strossmayerovom katedralom

portalu na ulazu u katedralu istraženom 1992. godine. Istraživanja 1992. godine ustanovila su kako barokna katedrala ima dvije razine hodne površine tj. dvije faze obnove podnice. Izvori navode kako je biskup Josip Ćolnić (1751.-1773.) zamijenio popločenje od opeke novim kamenim pločama (Damjanović, 2008:163). Sagradio je i toranj koji je stajao sjeverno od katedrale. Vanjski izgled katedrale posvjedočen nam je crtežom na karti Biskupije iz 1826. koja se danas čuva u Spomen muzeju biskupa Strossmayera (Slika 11.1.), te na zaglavlju cehovskog lista koji se smješta u 18. ili 19. stoljeće (Slika 11.2.). Na katastarskoj slici iz 1863. (Slika 11.3.) najuočljiviji su kontrafori uz južni zid koje je podigao biskup Krtica još krajem 18. stoljeća. Na sjeverni zid barokne katedrale bila je naslonjena dugačka i uska zgrada čija je svrha još uvijek nejasna. Prema ostacima žbuke na biskupovom oratoriju, čini se da je fasada katedrale bila žute boje.

1880. godine, u jeku izgradnje nove, Strossmayerove katedrale, stara barokna je srušena. Pravo na rušenje i odvoz materijala su dobili Nijemci iz Satnice. Smjeli su uzeti opeku, drvenu građu i crijep, dok su kamen morali ostaviti Kaptolu a šutom zatrpati kriptu te nasuti dvorište (Damjanović, 2008). Do danas nije pronađena niti jedna fotografija barokne katedrale.

12. SREDNJOVJEKOVNA UTVRDA I NASELJE

Kada je točno podignuta utvrda oko srednjovjekovne katedrale, do danas nije sa sigurnošću poznato. Znanost se slaže jedino oko činjenice da je katedrala sagrađena prije ili eventualno paralelno sa zidinama, a nikako obratno. I. Mažuran je mišljenja da je utvrda završena do 1380. godine (Mažuran, 1995: 153), dok Z. Horvat smatra da je građena u 15. stoljeću zbog upotrebe velikog formata opeka, nepažljivog zidanja, dugih ravnih poteza bez kule te zbog načina izvođenja braništa. Nadalje smatra da je utvrdu gradio arhitekt talijanskog porijekla koji je na neki način bio povezan s gradnjom utvrde Nikole Iločkog sredinom 15. st. (Horvat, 2008: 20). U pisanim izvorima Đakovo se prvi puta spominje kao *castrum* tj. utvrda 1406. godine (Mažuran, 1995: 130), zbog čega je vjerojatnija pretpostavka da je utvrda svakako sagrađena prije u 14., nego li u 15. stoljeću.

O izgledu same utvrde najbolje nam svjedoči slikovni prikaz Đakova iz 1697. kojega je načinio austrijski topograf Nicholas Sparr de Bensdorf, a koja se čuva u Ratnom arhivu u Beču . Zanimljivost je da su se do danas pojavile tri verzije ovog crteža.

Na slici se vidi utvrda pravokutnog tlocrta. Na istočnom zidu su se nalazile tri kule: dvije pravokutne (od kojih je jedna ulazna) te jedna kružna ili osmerokutna na sjevernom rubu utvrde. Ostale dvije kule na spoju sjevernog i zapadnog zida te na spoju zapadnog i južnog zida, su bile pravokutne. Tvrđava je opasana opkopima sa sve četiri strane, a do ulazne kule se dolazilo pokretnim mostom preko istočnog opkopa. Ulaz je dodatno štitio bastionski otočić – ravelin, odvojen od naselja jarkom. Arheološka istraživanja od 2011. -2012. pokazala su kako je ravelin iskopan krajem 17. stoljeća vjerojatno tijekom ratovanja s Turcima, a najvjerojatnije ga je izgradila austrijska vojska. U korist ovoj pretpostavci svjedoči i zapis kojega prenosi R. Lopašić u prijevodu izvještaja carskih povjerenika za uređenje Slavonije, grofa Caraffe i savjetnika Mayera iz 2. prosinca 1698. godine, gdje navodi da "*Djakovo spada medju tvrdje koje je general Starhemberg projektirao*" (Lopašić, 1902: 149). Utvrda je preživjela tursku okupaciju i ratove za oslobođenje Slavonije, a sukcesivno je rušena izgradnjom novog biskupskog dvora.

Prestankom opasnosti od turske okupacije, fortifikacija je počela gubiti na važnosti u korist urbanizacije Đakova. Ravelin je zatrpan, kako bi se otvorio prostor trga u središtu grada. Gašić navodi kako je biskup Juraj Patačić (1703.-1716.) probio prozore u zidovima kako bi od njih načinio biskupsku rezidenciju (Gašić, 2000:37). Njegov nasljednik Petar Bakić (1716.-1749.) nadograđuje biskupsku rezidenciju, dok se biskupu Josipu Ćolniću pripisuje rušenje istočnog i zapadnog zida utvrde te izgradnja današnja dva krila biskupovog dvora iz temelja (Gašić, 2000:41). Konzervatorska studija ulaznog pročelja istočnog krila biskupskog dvora iz 2003. godine pokazala je da je cijelo istočno pročelje iznova sazidano ispred srednjovjekovnog zida prateći istaknute gabarite ugaonih i ulazne kule. T. Papić je mišljenja da je sjeverni dio ovog pročelja ili srušen prilikom gradnje katedrale ili bio u planu za izgradnju koji se nikada nije ostvario, čime je pročelje izgubilo simetričnost (Papić, 2003:1). Ako pretpostavimo da je današnje istočno krilo pratilo

Slika 12.1 - 12. 3.
Varijacije Sparrovog plana (Kriegsarchiv, Wien, Kartensammlung, H III C 107 ß, 2. Band, Karte No 5.)

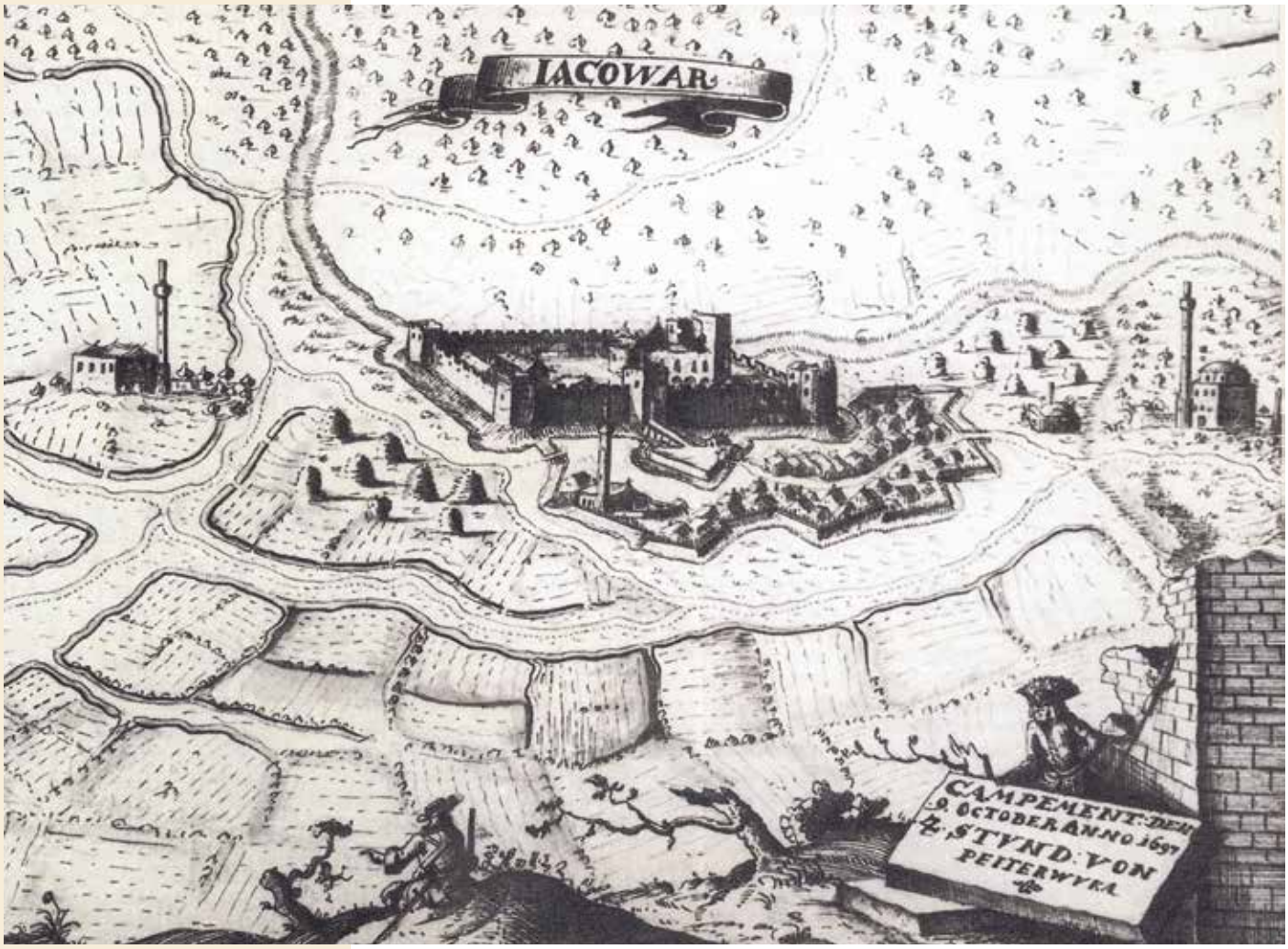

smjer srednjovjekovnog zida, zajedno s njegovim istaknutim gabaritima (kule), vidljivo je da je današnji glavni ulaz u biskupski dvor smješten nešto južnije od sredine u odnosu na ukupnu duljinu krila. Takvo stanje vidljivo je i na spomenutim Sparrovim crtežima, gdje je ulaz na istočnom zidu smješten ne na sredini, nego nešto južnije, što i odgovara pretpostavci da je prvo građena katedrala, a tek potom utvrda koja ju je okružila. Južno krilo rezidencije izgradio je biskup Mirko Karlo Raffay (1816.-1830.) (Gašić, 2000:75). Kada su točno zatrpani jarci koji su okruživali utvrdu, nije nam poznato. Podatak je sačuvan jedino za sjeverni zid i opkop koji je uz njega zapunjen, prilikom izgradnje današnje katedrale. Znamo čak i datum: 18. travnja 1866. Kako je na tom mjestu izbijala voda, bilo je potrebno zabiti 395 balvana kako bi se pripremio teren za temelje kate-

drale (Cepelić i Pavić, 1994: 330). Prema tome, značajan dio srednjovjekovne utvrde još je stajao u trenutku kada se počela graditi nova katedrala. Cijeli zapadni i sjeverni zid su stajali zajedno s dvije kule, što je vidljivo po nacrtu u katastarskom planu iz 1863. sa reambulacijom iz 1902. godine. U biskupskom dvoru čuva se i slika nepoznatog autora, nastala vjerojatno sredinom 19. stoljeća na kojoj se vidi istočno krilo biskupskog dvora (Slika 12.4.) na koje se nastavlja dio istočnog zida srednjovjekovne utvrde sa kružnom kulom, no na slici je i kula koja spaja sjeverni i zapadni zid naslikana kao kružna, što ne odgovara prikazu na Sparrovom planu niti na katastarskom planu. Zaglavlje cehovskog lista Đakova iz 18. ili 19. stoljeća prikazuje Đakovo gledano od zapadne strane, gdje je zapadni zid u prvom planu, no ugaona kula koja spaja zapadni i sjeverni zid se ne vidi. Ovu kulu je biskup Strossmayer 1879. godine planirao ponovno izgraditi između zida i katedrale, te u nju smjestiti arhiv i riznicu (Damjanović,2008:180).

Od srednjovjekovne utvrde danas je ostao samo dio zapadnog zida, kojega je restaurirao 1888. godine arhitekt Josip Vancaš. Kakvo je stanje bilo prije restauracije, do danas nije poznato. Sačuvana su dva projekta za obnovu kruništa: Schwenbergov iz 1867. i Vancašev iz 1888. godine, koji je ujedno i realiziran (Slika 12.5.). Ovom obnovom zid je dobio kontrafore s vanjske strane i cijelo krunište je iznova sazidano ili restaurirano, a vjeruje se da odgovara izvornom izgledu (Damjanović, 2008:182). Ukupna visina očuvanog zida iznosi 10 metara, a završava se braništem na kojemu se nalaze zupci kruništa i otvori za

kosi hitac kojim se branilo podnožje zida (Horvat, 1996: 189; Szabo, 1920: 140). Uz branište se izvorno nalazila i drvena konzolna konstrukcija koja je nosila stražarsku stazu, no staza nije obnovljena restauracijom 1888. godine, nego tek unazad godinu dana.

Prije nedavnih restauratorskih zahvata, provedeno je i manje sondažno istraživanje 2012. godine kojim su dobiveni vrlo bitni podaci o samom zidu. Temelj mu se nalazi na 2,70 m dubine, gdje je pronađena temeljna stopa, dok se pretpostavlja da je na dubini od 1,50 bila razina tla u vrijeme izgradnje zida. Format opeke od koje je zidan u najdonjem dijelu je 31 x 15 x 5 cm. Opeka je bez oštrih rubova, vezana tankim slojem maltera. Lice bedema je zidano uredno i pravilno dok je unutrašnji dio nasipavan lomljenom i cijelom opekom koju bi se zasipalo malterom. Ukupna debljina bedema je 1,20 m. U temeljima istraživanog Vancaševog kontrafora, ugrađeni su kameni ulomci koji su pripadali nekoj starijoj zgradi. Po vrsti kamena i obliku ulomaka, pretpostavlja se da potječu iz porušene barokne katedrale. Po načinu zidanja i formatu opeke u najdonjim slojevima, velika je vjerojatnost da su i bedem i utvrda podignuti polovicom 14. stoljeća (Bojčić, 2012:9).

Slika 12. 4.
Đakovo u 19. stoljeću, nepoznati autor (Biskupski dvor, Đakovo)

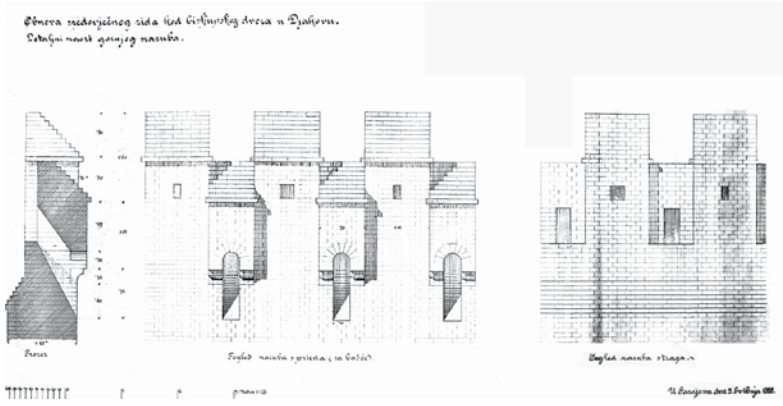

Slika 12. 5.
Vancašev nacrt za restauracija braništa zapadnog bedema iz 1888. g (Damjanović, 2008: 187)

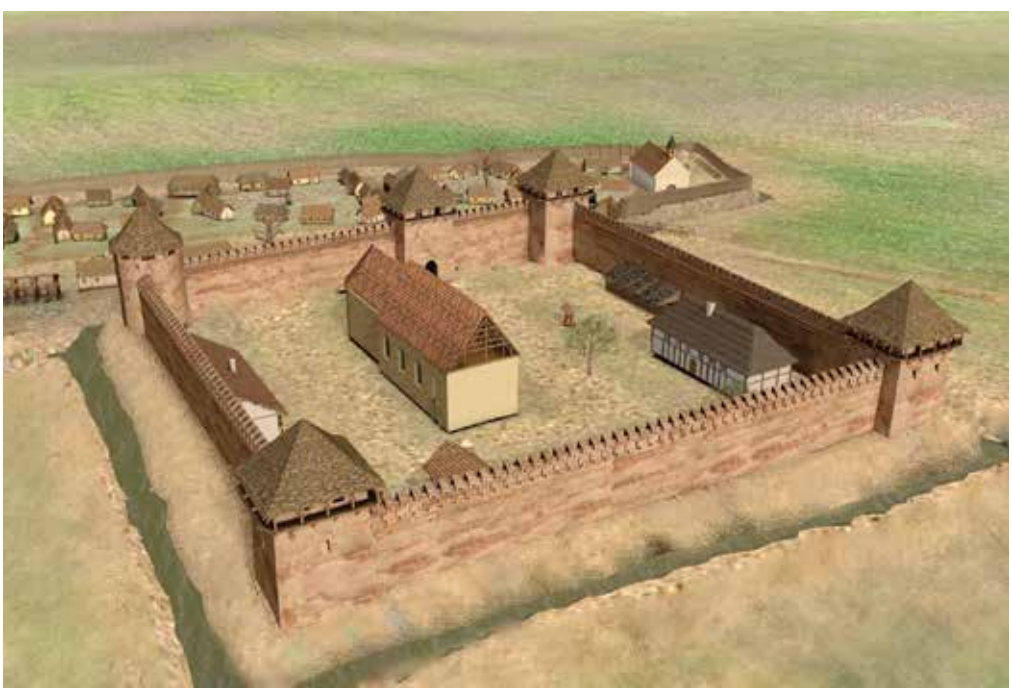

Prijedlog idejne rekonstrukcije izgleda Đakova u kasnom srednjem vijeku (Izradio Marin Mađerić)

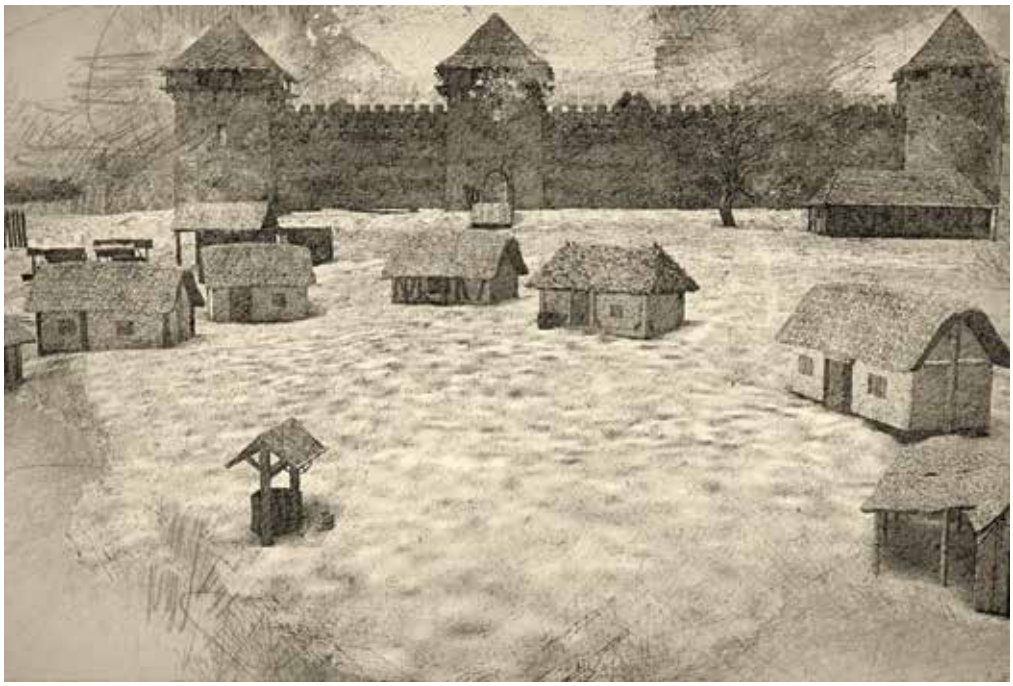

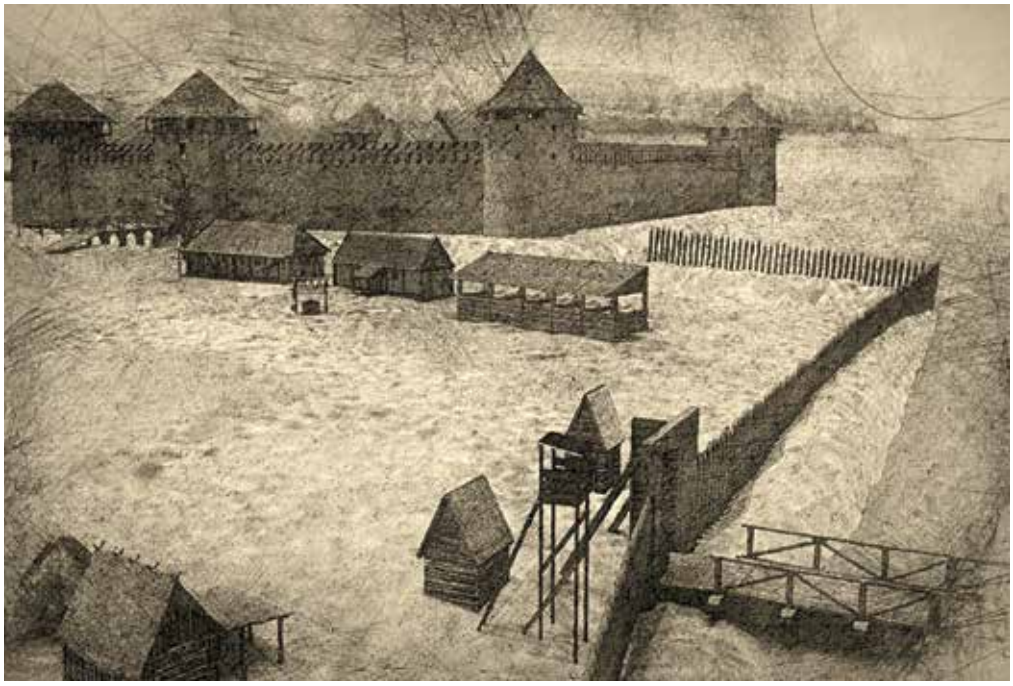

13. ŽUPNA CRKVA - od džamije do crkve

Današnja župna crkva đakovačka sagrađena je u vrijeme turske uprave nad Đakovom. Neko vrijeme nije bilo poznato kojemu feudalcu bi se pripisala njezina izgradnja jer izvori spominju tri džamije koje stoje u Đakovu nakon izgona Turaka, a to su: Ibrahim pašina džamija (koja se spominje da je sjeverno od tvrđave, na puškomet udaljenosti), Kaston – pašina džamija (južno od tvrđave, i da joj samo zidovi stoje) te džamija koja je stajala nedaleko od utvrde uz kuću Hasan – paše. Čini se da je ova, posljednja, pretvorena odmah nakon izgona Turaka u crkvu Blažene Djevice Marije, dok je Ibrahim – pašina, nešto kasnije pretvorena u crkvu sv. Gjurgja, a danas je posvećena Svim Svetima kao župna crkva.

Prilikom konzervatorskih radova, i prethodnih arheoloških 1988. godine, ustanovljeno je da se minaret nekadašnje džamije nalazio sa zapadne strane građevine. Konzervatorskim sondama ustanovljeni su položaji zazidanih prozora, no nisu ustanovljeni ostaci starije građevine. Prema tome, Ibrahim – pašina džamija nije prvotno bila katolička crkva, nego je nanovo sagrađena, dok srednjovjekovnu crkvu valja potražiti u okolici, na što upućuje srednjovjekovno groblje koje se nalazi oko današnje župne crkve.

Ibrahim-pašinu džamiju vjerojatno je dao sagraditi gazi Mehmed-beg Memibegović između 1545. i 1565. godine. Iako se ovo sa sigurnošću još uvijek ne može potvrditi, datiranje njezine izgradnje nikako se ne može staviti nakon prva dva desetljeća 17. stoljeća.

Od izvorne građevine sačuvan je središnji molitveni prostor sa zidovima i kupolom te osam partenih i šest manjih prozora na tamburu. Trijem nije sačuvan, no na zidu su vidljivi tragovi oslanjanja konstrukcije. Od minareta je ostao samo temelj te vrata koja su vodila iz minareta u džamiju, a koja su zazidana. Građena je opekom i kamenom, bila je ožbukana iznutra i izvana. Trijem i ulaz su se nalazili na sjeverozapadu. Pod je vjerojatno bio drven, jer arheološkim istraživanjima nisu ustanovljeni drugačiji tragovi. Kupola je vjerojatno bila od olovnog lima. Izvana ju je okruživalo dvorište sa česmom.

Važnost ovog povijesnog spomenika jest u činjenici da je jedina do danas cjelovito sačuvana džamija u Slavoniji. Po povratku biskupa u Đakovo, pretvorena je u crkvu, da bi baroknom rekonstrukcijom dobila sasvim novi izgled. Krajem prošlog stoljeća, opsežnim radovima prezentacijski je dobila današnji oblik, kojim su zastupljene sve građevinske faze objekta (Papić i Valenčić, 1990).

Slike 13. 1 -3.
Pretpostavljeni izvorni izgled Ibrahim - pašine džamije (izradio: Marin Mađerić, prema: Papić i Valenčić, 1990.)

14. IZBOR IZ LITERATURE

1. Andrić, Stanko. 2009. "Crkvene strukture predturske Slavonije." U *Slavonija, Baranja i Srijem. Vrela europske civilizacije. Prvi svezak*, autor Stanko Andrić, Josip Bratulić, Stjepan Ćosić, Ivana Iskra Janošić i Krešimir Nemec, 259-267. Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske i Galerija Klovićevi dvori.
2. Andrić Stanko. 2001. *Potonuli svijet:rasprave o slavonskom i srijemskom srednjovjekovlju.* Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest - podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.
3. Andrić, Stanko. 2015. "Rijeka Sava kao protuturski bedem (do pada Bosne)." U *Znanstveni skup "Rijeka Sava u povijesti" (2013 ; Slavonski Brod)*, autor ur. Branko Ostajmer, 205-236. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest- podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.
4. Andrić, Stanko. 1997. "Šampanjac Gviskard, biskup Troyesa (1298. - 1313.) i Đakova (1314. - 1316.)." *Diacovensia* Vol. 5 (1): 85-91.
5. Barbarić, Josip. 1995. "Arhivska građa za povijest Đakova, Đakovštine i Đakovačke biskupije u Hrvatskom državnom arhivu (do god. 1848.)." *Diacovensia* Vol. 3 (1): 45-68.
6. Bednjanec, Linda. 2011. "Đakovo – Trg J. J. Strossmayera." *Hrvatski arheološki godišnjak* Vol 7 (2010): 25-27.
7. Bednjanec, Linda. 2010. *Izvještaj o arheološkom istraživanju na Trgu J. J. Strossmayera u Đakovu.* Stručno izvješće, Zagreb: Gaea- obrt za pripremne radove na gradilištu.
8. Bojčić, Zvonko. 1992. *Izvještaj o izvršenim arheološkim istraživanjima u biskupskom dvoru u Đakovu.* stručno izvješće, Osijek: Zavod za zaštitu spomenika kulture, Regionalni zavod u Osijeku.
9. Bojčić, Zvonko. 2012. *Izvješće o rezultatima probnog sondiranja u Nadbiskupskom dvoru Đakovo.* Stručno izvješće, Osijek: Muzej Slavonije Osijek.
10. Cepelić, Milko. 1916. *Djakovačka groblja.* Đakovo: Tisak biskupijske tiskare.
11. Cepelić, Milko 1915. *Stolna crkva djakovačka.* Đakovo: Tisak biskupijske tiskare.
12. Čoralić, Lovorka. 1997. *Put, putnici, putovanja: Ceste i putovi u srednjovjekovnim hrvatskim zemljama.* Zagreb: AGM.
13. Ćelebi, Evlija. 1996. *Putopis - odlomci o jugoslavenskim zemljama.* Sarajevo, Tuzla: Sarajevo - Publishing; R&R.
14. Damjanović, Dragan. 2008. "Arhitekt Josip Vancaš i katedrala s biskupskim sklopom u Đakovu." *Scrinia Slavonica* Vol. 8: 174-188.
15. Damjanović, Dragan. 2009. *Đakovačka katedrala.* Zagreb: Matica Hrvatska.
16. Damjanović, Dragan. 2008. "Srednjovjekovno-barokna đakovačka katedrala i njezina sudbina." *Radovi - Zavod za hrvatsku povijest* Vol. 40: 151-173.
17. Dekker, Hedviga. 1956. *Đakovo i njegova okolica kroz kulturno historijske spomenike.* Đakovo: Muzej Đakovštine.
18. Dujmović, Danko, i Vjekoslav Jukić. 2010. "Počeci Bosanske biskupije." *VAMZ* Vol.3 (XLII): 127-133.
19. Fedeles, Tamás. 2011. "Die ungarischen Dom- und Kollegiatkapitel und ihre Mitglieder Im Mittelalter. Forschungsstand, Aufgaben, Initiativen." U *Kapituly v zemích Koruny České a v Uhrách ve středověku /Chapters in the Lands of the Bohemian Crown and in Hungary in the Middle Ages*, autor Jan Hrdina i Martina Maříková, 161-297. Prag: Scriptorium.

20. Fermendžin, Euzebije. 1892. *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752.* Zagreb: Academia scientarium et artium Slavorum meridionalium : In taberna libraria eiusdem Societatis typographicae.
21. Filipec, Krešimir. 2012. *Dvanaest stoljeća Đakova.* Zagreb: Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
22. Filipec, Krešimir. 2012. *Srednjovjekovno groblje i naselje Đakovo - Župna crkva.* Zagreb: Centar za ranosrednjovjekovna istraživanja Zagreb – Lobor.
23. Filipec, Krešimir. 2013. "Urbani razvoj Đakova u srednjem vijeku." *Povijesni prilozi* Vol. 44 (44): 71-89.
24. Gašić, Emerik. 2000. *Kratki povijesni pregled biskupija Bosansko - đakovačke i Srijemske.* Osijek: Državni arhiv u Osijeku.
25. Geiger, Vladimir. 2000. "Skica ostataka kasnosrednjovjekovnih utvrda u Đakovu W. Schutza iz 1945." *Revija "Đakovački vezovi"* 33.
26. Goss, Vladimir P. 2012. *Registar položaja i spomenika ranije srednjovjekovne umjetnosti u međuriječju Save i Drave.* Zagreb: Institut za povijest umjetnosti.
27. Goss, Vladimir P. 2007. *Stotinu kamenčića izgubljenog raja: romanička skulptura u muzejima i zbirkama između Save i Drave.* Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu.
28. Gulin, Ante. 1995. "Srednjovjekovni bosanski ili đakovački kaptol i njegovi pečati." *Diacovensia* Vol. 3 (1): 299-321.
29. Hafizović, Fazileta. 2014. "Novi podaci o vakufu/legatu Benlu-age u Đakovu." *Scrinia Slavonica* Vol. 14 (1): 41-51.
30. Hafizović, Fazileta. 2016. *Požeški sandžak i osmanska Slavonija.* Zagreb-Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest - podružnica za povijest Slavonije, Baranje i Srijema.
31. Horvat, Zorislav. 2014. *Burgologija- srednjovjekovni utvrđeni gradovi kontinentalne Hrvatske.* Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet.
32. Horvat, Zorislav. 2008. "Katedrale u zidinama." *Naša katedrala* Vol. 12: 19-26.
33. Horvat, Zorislav. 1996. "Zidine i braništa na utvrdama kontinentalne Hrvatske 12. - 15. st." *Prostor* Vol. 4 (2): 175-200.
34. Hršak, Tomislav. 2009. *Izvješće o zaštitnom arheološkom istraživanju na lokaciji Studentski dom - Đakovo.* Stručno izvješće, Osijek: Arheološki muzej u Osijeku.
35. Jelaš, Danijel. 2018. *Rekonstrukcija srednjovjekovne urbane mreže Vukovske županije na temelju analize centralnih funkcija.* Zagreb: Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
36. Jelaš, Danijel. 2012. "Tipologija srednjovjekovnih gradskih naselja u donjem međurječju Drave i Save." *Povijesni zbornik* 5-12.
37. Jerney, Janos. 1855. *A' magyarországi káptalanok és konventek' mint hielmes és hiteles helyek.* Pest: Eggenberger.
38. Jukić, Vjekoslav. 2011. *Otkrivena ravnica: Srednjovjekovna umjetnost istočne Slavonije.* Zagreb: Izdanja Antibarbarus.
39. Karač, Zlatko. 2014. "Srednjovjekovne utvrde gradine i gradišta na području Đakovštine - rekognosciranje i topografija lokaliteta." U *Ascendere historiam: Zbornik u čast Milana Kruheka*, autor Marija Karbić, 399-424. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
40. Karač, Zlatko. 2016. "Tursko-islamska arhitektura i graditeljstvo u Hrvatskoj." U *Hrvatska i Turska. Povijesno-kulturni pregled*, uredio Katica Jurčević, Ozana Ramljak i Zlatko Hasanbegović, 51-72. Zagreb: Srednja Europa; Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

41. Kiss, Gergely Bálint. 2009. "Utemeljenje i teritorijalni opseg Pečuške biskupije." *Scrinia Slavonica* Vol. 9: 351-378.

42. Kušen, Dražen. 2009. "Povijesna građa u crkvenim arhivima Slavonije - arhivska baština katoličke provenijencije." *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku* Vol. 25: 131-146.

43. Lopašić, Radoslav. 1902. "Slavonski spomenici za XVII. viek : pisma iz Slavonije u XVII. vieku (1633.-1709.)." *Starine* Vol. 30: 1-176.

44. Marijanović, Luka. 2003. "Prvostolni kaptol đakovačko - osječki (sadašnjost kroz prizmu prošlosti)." *Zbornik Muzeja Đakovštine* Vol. 11: 227-268.

45. Mažuran, Ive. 1995. "Đakovo i Bosansko - đakovačka biskupija od 1239. do 1536. godine." *Diacovensia* Vol. 3 (1).

46. Mažuran, Ive. 1988. *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine.* Osijek: JAZU, Radovi Zavoda za znanstveni rad u Osijeku.

47. Mažuran, Ive. 1991. "Rat za oslobođenje Slavonije ispod osmanske vladavine od 1684. od 1691. godine." U *Peti znanstveni sabor Slavonije i Baranje. Sv. 1 : zbornik radova, Vinkovci, 22. i 23. listopada 1987.*, autor Dušan Čalić i Đuro Berber, 101-131. Osijek: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

48. Mažuran, Ive. 1991. "Turske provale i osvajanja u Slavoniji od kraja 14. do sredine 16. stoljeća." U *Peti znanstveni sabor Slavonije i Baranje. Sv. 1 : zbornik radova, Vinkovci, 22. i 23. listopada 1987.*, autor Dušan Čalić i Đuro Berber, 17-66. Osijek: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

49. Moačanin, Nenad. 2001. *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine.* Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest - podružnica za povijest Slavonije, Baranje i Srijema.

50. Moačanin, Nenad. 1991. "Slavonija pod turskom vlašću." U *Peti znanstveni sabor Slavonije i Baranje. Sv. 1 : zbornik radova, Vinkovci, 22. i 23. listopada 1987.*, autor Dušan Čalić i Đuro Berber, 67-76. Osijek: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

51. Nadilo, Branko. 2005. "Ravničarske utvrde između Drave i Save u istočnoj Slavoniji." *Građevinar* Vol. 57: 441-446.

52. Papić, Tone. 2003. "Biskupski dvor u Đakovu: Ulazno pročelje." Konzervatorska studija, Osijek.

53. Papić, Tone, i Božica Valenčić. 1990. *Župna crkva Svih Svetih u Đakovu.* Zagreb: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture.

54. Pavić, Matija, i Milko Cepelić. reprint 1994. *Biskup Josip Juraj Strossmayer - biskup bosansko- djakovački i sriemski. God. 1850.-1900.* Đakovo: Biskupski ordinarijat.

55. Radić, Mladen. 1996.-1999. "Dvije srednjovjekovne podne pločice iz Đakova u Muzeju Slavonije u Osijeku." *Osječki zbornik* Vol. 24-25: 75-81.

56. Ratković, Jasmina. 2001. "Perivoj uz biskupski dvor u Đakovu." *Zbornik Muzeja Đakovštine* Vol. 5: 169-196.

57. Rogić, Ivan. 1932. *Katedrala u Đakovu - povijesni osvrt, prikaz arhitekture, skulpture i slikarstva.* Osijek.

58. Sekulić, Ante. 1995. "Pregled povijesti drevne Srijemske biskupije do dolaska Turaka." *Diacovensia* Vol. 1: 157-168.

59. Sinobad, Marko. 2012. "Đakovo – Trg J. J. Strossmayera." *Hrvatski arheološki godišnjak* Vol. 8 (2011): 18-22.

60. Sinobad, Marko. 2011. *Izvještaj o probnom arheološkom istraživanju na Trgu J. J. Strossmayera u Đakovu.* Stručno izvješće, Zagreb: Ministarstvo kulture.

61. Sinobad, Marko. 2014. *Izvještaj o probnom arheološkom istraživanju na Trgu J. J. Strossmayera u Đakovu.* Stručno izvješće, Zagreb: Ministarstvo kulture.

62. Smičiklas, Tadija. 1967-1990. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I-XVIII.* Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

63. Srakić, Marin. 1991. "Autobiografija Josipa Antuna Ćolnića, biskupa bosanskog ili đakovačkog." *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje* vol. 1: 37-50.

64. Srakić, Marin. 1991. "Ponovna uspostava i uređenje vlastelinstva bosansko - đakovačke biskupije." U *Peti znanstveni sabor Slavonije i Baranje. Sv. 1 : zbornik radova, Vinkovci, 22. i 23. listopada 1987.*, autor Dušan Čalić i Đuro Berber, 151-163. Osijek: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

65. Srakić, Marin. 1995. "Stolni kaptol bosanski ili Đakovački i Srijemski u Đakovu." *Diacovensia* Vol.3 (1): 243-298.

66. Sršan, Stjepan. 2012. "Friedrich Wilhelm von Taube: opis Slavonije i Srijema 1777./1778. godine." *Medicinski vjesnik* Vol. 44 (1-4): 183-195.

67. Sršan, Stjepan, ur. 2011. *Kanonske vizitacije, knjiga X-Đakovačko područje 1751-1833.* Osijek: Državni arhiv u Osijeku.

68. Sršan, Stjepan. 2000. *Naselja u istočnoj Hrvatskoj krajem 17. i početkom 18. stoljeća.* Osijek: Državni arhiv u Osijeku.

69. Sršan, Stjepan. 1995. "Pisani izvori za povijest Đakova." *Diacovensia* Vol. 3 (1): 29-43.

70. Sršan, Stjepan. 1990. "Slavonija i Srijem 20ih i 30ih godina 18. stoljeća." *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku* Vol. 7: 77-98.

71. Sršan, Stjepan. 1990. "Spor đakovačkog vlastelina biskupa Bakića i vojske 1722. godine." *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku* Vol. 7: 53-76.

72. Sudar, Balasz. 2009. "Tko je bio Hasan-paša Jakovali?" *Scrinia Slavonica* Vol. 9 (1): 398-406.

73. Szabo, Gjuro. 1920. *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji.* Zagreb: Matica Hrvatska.

74. Šuljak, Andrija. 1998. "Fermendžinovi izvori za povijest 17. i 18. stoljeća Đakovačke ili Bosanske i Srijemske biskupije." U *Život i djelo o. Euzebija Fermendžina : [Našice, 19. i 20. rujna 1998] : zbornik radova znanstvenog skupa*, autor Julijo Martinčić i Dubravka Hackenberger, 163-172. Osijek: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad.

75. Šunjić, Maja. 2013. "Đakovo – Trg J. J. Strossmayera." *Hrvatski arheološki godišnjak* Vol. 9 (2012): 20-23.

76. Šunjić, Maja. 2012. *Izvještaj o probnom arheološkom istraživanju na Trgu J. J. Strossmayera u Đakovu* . Stručno izvješće, Zagreb: Ministarstvo kulture.

77. Toth, Ildiko. 2007. "Kaptol na južnoj granici (područni djelokrug Bosanskog stolnog kaptola do sredine 14. stoljeća)." *Zbornik Muzeja Đakovštine* Vol. 8: 207-224.

78. von Taube, Friedrich Wilhelm. 2012. *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i vojvodstva Srijema - Leipzig 1777., 1778.* Uredio Stjepan Sršan. Osijek: Državni arhiv u Osijeku.

79. Vukičević Samaržija, Diana. 1986. *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji.* Zagreb: Centar za povijesne znanosti, Odjel za povijest umjetnosti.

80. Žmegač, Andrej. 2000. *Bastioni kontinentalne Hrvatske - Prilog poznavanju fortifikacijskog graditeljstva u Hrvatskoj od 16. do 18. stoljeća.* Zagreb: Golden Marketing; Institut za povijest umjetnosti.

SADRŽAJ

Predgovor..... 3

1. Arheološka istraživanja na prostoru grada Đakova 6

2. Rekognosciranja Branke Raunig 10

3. Istraživanje u Biskupskom dvoru 1992. godine..... 14

4. Trg J. J. Strossmayera istraživanja 2009. i 2010. godine..... 18

5. Trg J. J. Strossmayera - istraživanja 2011.- 2014. godine..... 20

6. Trg J. J. Strossmayera istraživanja 2017. godine 30

7. Preradovićeva ulica 32

8. Teološki fakultet - Studentski dom..... 33

9. Probno sondiranje uz srednjovjekovni zid 2012. godine..... 34

10. Đakovo kroz prizmu arheoloških istraživanja i povijesnih izvora..... 36

11. Srednjovjekovna i barokna katedrala – prethodnice Strossmayerove prvostolnice . 40

12. Srednjovjekovna utvrda i naselje 42

13. Župna crkva – od džamije do katoličke crkve..... 50

14. Izbor iz literature 52